

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Віктор ДАНИЛЕНКО

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ

*Життя в політиці
і політика
в житті*

Київ
Парламентське видавництво
2019

УДК 001-051(477)(092)Вер
Д18

Серія
«Славетні постаті України»

Заснована в 2019 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2019 року)*

Даниленко В.

Д18 Володимир Вернадський: Життя в політиці й політика в житті. — К. : Парлам. вид-во, 2019. — 512 с. — (Серія «Славетні постаті України»).

ISBN 978-966-922-157-5

У книзі розкривається історія життя та багатогранної діяльності Володимира Івановича Вернадського, ім'я якого посідає одне з найпочесніших місць у світовій науці. Увага читача акцентується на громадсько-політичній діяльності вченого, якою він займався у проміжках між науковою працею. Натомість політика «займалася» ним постійно. У дореволюційній Росії він був під контролем царської охорони, а в радянській Росії ніколи не випадав з поля зору чекістів. Ким же і яким був «український, російський і радянський» вчений, інтелектуальний титан ХХ століття, громадянин Росії і великий син України в політичному плині історичного часу?

Видання розраховане на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією України, її наукою і культурою.

УДК 001-051(477)(092)Вер

ISBN 978-966-922-157-5

© В. М. Даниленко, 2019

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У 2019 р. портрет геніального вченого, великого сина українського народу Володимира Івановича Вернадського було вирішено розмістити на найдорожчій банкноті України — номіналом 1000 гривень. Це рішення викликало неоднозначну реакцію в суспільстві — від спокійного сприйняття до критики: Вернадський не входить до пантеону національних героїв, малорос, прихильник і навіть симпатик більшовизму, противник української самостійності...

Та чи варто нам поступатися своєю історією і своїми національними планетарного масштабу геніями попри їхні помилки й неакадемічні судження поточного життя?

Так, до української незалежності В. Вернадський ставився негативно. Однак прагнення українців-самостійників вважав «законними». Як учений-косміст, природознавець-енциклопедист, організатор науки, громадсько-культурний діяч В. Вернадський зробив для України, для українства і його культури, утвердження їх у світовому цивілізаційному просторі надзвичайно багато. В Україну він вірив значно більше, ніж багато хто з його (та й наших нинішніх) відомих сучасників, у тому числі українських. «Україна є і буде», «я вірю у велике майбуття... України», — твердив В. Вернадський.

Як учений і політик В. Вернадський відстоював інтереси Росії — «держави-континента». «Величезні безперервності нашої території» він визначав як природні переваги для національних рухів. І завжди боявся розпаду Росії, а згодом СРСР — як нової

форми російської державності: «Україна і Грузія — найбільш небезпечні частини». Вернадський вимушений був співпрацювати з усіма владами і режимами, які існували на території Російської імперії — і з самодержавною владою, і республіканською, і білогвардійською, і українською незалежною, і більшовицькою, яку також органічно не сприймав і всім єством протистояв їй. В. Вернадський відстоював єдність і цілісність Росії, бо всією душею і всіма своїми діями прагнув і надіявся на перетворення її на демократичну державу з вільною співдружністю народів, «з дуже великими правами окремих областей — держав». Йому чужий був «централістичний ідеал», і російський, і «якобінський український». Перед його очима були Сполучені Штати Америки, Британія, яка саме в той час перетворювалася з імперії на Співдружність націй. «Я сам ідейно чужий і капіталістичному, і соціалістичному ладу. Чужий і національній державі. Мій ідеал інший, він справа майбутнього», — твердив Володимир Іванович.

«Нова демократична Росія, — вважав В. Вернадський, — не “тюрма народів”, а єдина історико-культурна і геополітична цілісність важлива, але є проміжною ланкою в досягненні головної мети, ідеалу — світової єдності вільних народів, приходу “єдності світової організації людства”».

Нереформування Росії залишить її в статусі «північної Московської Русі», що «навіть чи може бути міцне», а недооцінка чи заперечення українського національно-культурного відродження призведе до перетворення російської культури на «великоросійську» — пророче попереджав В. Вернадський. Продовжувати іти шляхом «великоросійськості», продовжувати «марну боротьбу з українським відродженням», — значить продовжити «страшний момент історичного випробування». «Нове варварство» не може бути тривалим. Застерігаючи, він фактично спрогнозував невтішну реальність і старої Росії, і більшовицького СРСР, і, загалом кажучи, сучасної Росії.

У своїх працях про біосферу, історико-публіцистичних працях В. Вернадський передбачив розвиток людства на багато років уперед. Теоретичною і практичною діяльністю він об'єктивно сприяв росту національної свідомості українців, розвитку нашої освіти, науки, культури, поступальному рухові до державної незалежності.

* * *

Англійська промислова революція останньої третини XVIII — першої третини XIX ст. зумовила два доленосних для людства процеси: перехід від аграрної форми організації суспільства до індустріальної та об'єднання тією чи іншою мірою ізольованих і самодостатніх мононаціональних та полінаціональних цивілізацій у єдину спільноту.

Перший напрям з часом визначився як комплексний процес індустріалізації окремих країн, а згодом і цілих материків, що докорінним чином змінював характер життєдіяльності народів у всіх сферах: економічній, етносоціальній, політичній, духовній.

Другий напрям з плином часу набув тієї сукупності специфічних і загальних рис, які дозволили визначити його як глобалізацію і формування дійсно цілісної, всесвітньої людської цивілізації.

З порубіжжя XVIII–XIX ст. перед кожним народом раніше чи пізніше поставала і постає дилема: або сконцентрувати зусилля співгромадян на максимально швидкому і безболісному входженні в індустріальне буття, або зосередитися на консервації перевірених часом засад традиційного, аграрного суспільства. Народи, які першими свідомо чи стихійно стали на шлях промислової революції та реалізації інших складників індустріалізації, отримали можливість у повному обсязі і більш якісно реалізувати досягнення у виробництві матеріальних благ, зосередити в своїх руках левову частку світових виробничих потужностей і товарів та стати на тривалий час головними генераторами суспільного прогресу, незважаючи на величезні втрати і жертви, які вони вимушені були нести, торуючи невідомі людству шляхи. Народи, які під впливом тих чи інших чинників (передусім колонізаційного характеру) затрималися зі вступом у цей новий цивілізаційний потік або навіть вперто відмовлялися від індустріальної трансформації, понесли ще більш важкі матеріальні, духовні й людські втрати у протистоянні з індустріалізованими націями і вимушені були надолужувати згаяний час, переймаючи в колонізаторів не тільки технічні досягнення і виробничу організацію, а й навіть одяг, предмети

побуту, мову й суспільно-політичну організацію. На цьому шляху деякі з етносів узагалі вимерли, деякі розчинилися в надрах своїх більш спритних конкурентів, а інші втратили частину суттєвих етносоціальних і етнокультурних ознак.

Українство зробило перші несміливі кроки шляхом промислової революції в 1830-ті рр. А справжній прорив України в індустріальне суспільство стався на рубежі XIX–XX ст. Гігантський, надзвичайно складний і суперечливий індустріалізаторський рух складався з щохвилинних, щогодинних і щоденних дій та вчинків десятків мільйонів простих трудівників, імена яких залишилися відомими тільки їхнім найближчим родичам або навіть пішли в небуття разом зі своїми власниками.

Та деякі свідомі, напівсвідомі або несвідомі творці зробили особливо важливий внесок у розбудову нової цивілізації. Найбільше зросло значення особистості в суспільному прогресі з початком наукової революції в 1860-ті рр., доповненої в 1890–1900-ті рр. революцією технологічною.

В Україні на ниві промислової, технічної та індустріально-культурної революцій із середини XIX ст. і до кінця другого десятиліття XX ст. плідно працювали родини Ханенків, Терещенків, Симиренків, Бродських, Сікорських, Кульженків, Григоровичів-Барських і багатьох інших.

Нову літературу, мистецтво і культуру України індустріальної епохи творили письменники І. Франко, В. Винниченко, композитор М. Лисенко, художники М. Мурашко, О. Мурашко, архітектор В. Городецький та багато інших митців. Вагомий внесок у перетворення освіти і науки на самостійні й визначальні галузі індустріалізованої економіки України внесли династії Бунге і Кауфманів, М. Грушевський, І. Мечніков, Є. Патон, В. Палладін, А. Кримський, С. Єфремов та інші.

Серед цих видатних будівничих нового суспільства особливе місце займав Володимир Іванович Вернадський, який став водночас активним провідником ідеології та практики постіндустріальної цивілізації. Складне, багате на події життя його було пов'язане переважно з Ленінградом, Москвою, Києвом, Полтавою, Кримом.

Найбільше В. Вернадський любив південь Росії, чудову Україну, простори Дніпра, береги заповідника під Києвом, де

він часто працював, Крим з геохімічними проблемами Чорного й Азовського морів.

За своє життя Володимир Іванович об'їхав частину Фінляндії, західну Росію, Північний Кавказ, Закавказзя, Середню Азію, Забайкалля, Алтай, Західний Сибір, Урал, Карелію, Кольський півострів. Тривалий час жив і працював у Франції, Німеччині, Чехії. Побував у Швеції, Данії, Голландії, Норвегії, Бельгії, Австрії, Швейцарії, Англії, Італії, США, Канаді. Праці В. Вернадського за його життя друкувалися російською, англійською, німецькою, українською, французькою, чеською та японською мовами.

Особистість В. Вернадського була винятково цілісною і водночас надзвичайно складною і суперечливою. Його громадське й особисте життя проходило в умовах внутрішньої духовної боротьби. Ця постійна внутрішня боротьба уважного спостерігача з мислителем-мудрецем, педантичного дослідника з інтуїтивістом-теоретиком, вченого з громадським діячем, ідеаліста з прагматиком була основою особистісної еволюції видатного науковця і громадянина Космосу Володимира Івановича Вернадського.

За життя вченого з'ясуванню його місця і ролі в науковому й суспільному поступі приділялося недостатньо уваги. При тому практично всі відповідні роботи і розвідки належали фахівцям переважно в галузі природничих наук і штатним ідеологам сталінської доби, а не спеціалістам з історії науки¹.

Увага до особистості й творчості В. Вернадського зростає на початковому етапі науково-технічної революції та ідейно-політичної «відлиги» 1950-х — першої половини 1960-х рр. Однак і праці цього періоду належали переважно природознавцям чи філософам.

Останнє десятиліття ХХ ст. принесло сплеск інтересу науковців світу до особистості В. Вернадського і його наукової творчості. Авангард нової хвилі дослідників життя і творчості видатного вченого склали науковці і публіцисти Росії та України. Якщо російських дослідників цікавило передусім справжнє місце і роль В. Вернадського в історії російської

¹ Див.: Академику В. И. Вернадскому. Москва, 1936. Т. 1.

і світової науки², то українських учених хвилювали найперше два питання: внесок видатного вченого в організацію і зміст української науки та ставлення його до українського питання й особливо до української державності³. Так, Елізабет Лучка-Гай намагається розібратися, хто із сперечальників більш правий: чи прихильниця «українськості» В. Вернадського О. Апанович у своїх роботах «І любов до України єднала нас: До 125-річчя від дня народження В. І. Вернадського» (Літературна Україна. 10 березня 1988 р.), «Перший президент Української Академії наук» (Наука і культура України. Київ, 1988. Вип. 22), «Связи Вернадского с Украиной» (у книзі «В. И. Вернадский: жизнь и деятельность на Украине» (Київ, 1988), чи прихильник антиукраїнської малоросійськості В. Вернадського С. Білокінь⁴. До того ж авторка намагається розглянути національний світогляд ученого в розвитку, однак залишається в межах традиційної культурологічно-історичної методології. У результаті Е. Лучка-Гай доходить висновків: 1) Вернадський

² Аксенов Г. П. Вернадский. Москва, 2001; Баландин Р. К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. 2-е изд., доп. (К 125-летию со дня рождения). Москва, 1988; Баландин Р. К. Наследие и наследники Вернадского // Дружба народов. 1988. № 12; В. И. Вернадский: pro et contra / сост., вступ. ст., коммент. А. В. Лапо. Санкт-Петербург, 2000; Гумилевский Л. И. Вернадский. 3-е изд. Москва, 1988; Мочалов И. И. Владимир Иванович Вернадский (1863–1945). Москва, 1982; Болгар Н. Н. Владимир Иванович Вернадский: Любовь к людям и свободное искание истины. — XX век. Люди и судьбы / под общ. ред. Н. И. Элиасберг. Санкт-Петербург, 2001.

³ Дражевська Л. Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) // 125 років Київської української академічної традиції : Зб. / УВАН у США ; ред. Марко Антонович. Нью-Йорк, 1993; Апанович О. Україна в духовному світі Вернадського // Золоті ворота. 1993. Вип. 3; Гречанюк С. Вернадський наш // Народна газета. 1994. № 31 (162); Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років) // Марра mundi. Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 1996; Коропецький І. С. Що могло вплинути на політичний світогляд Володимира Вернадського? // Сучасність. 1997. № 10; Лучка-Гай Е. Чи був Володимир Вернадський українським націоналістом // Сучасність. 1997. № 1; Брюховецький В. С. Еволюція української ідеї в системі поглядів В. І. Вернадського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія» // Наукові записки. Спеціальний випуск. Т. 9. Ч. 1. Київ, 1999.

⁴ Див.: Білокінь С. Для повноти картини // Розбудова держави. 1992. С. 57–59.

«...не підтримував ідеї незалежної української держави — навіть такої, яка існувала в 1918 р. і залучила його до праці над початками УАН. Проте сам лише факт, що Вернадському не імпонувала політична незалежність України, не означає, що він не був націоналістом»⁵; 2) В. Вернадський «був прихильником культурної, а не політичної автономії»⁶; 3) У 1920–1930-ті рр. «Вернадський-учений переважував Вернадського-українця»⁷; 4) Вернадський — переконаний русофіл⁸.

Своєю чергою її опонент І. Гирич вважає, що «проблема “В. Вернадський і українська справа” набуває надзвичайної ваги тому, що є визначальною при вирішенні таких ключових питань нашої історії ХХ ст., як концепція і розвиток національної науки в переломний період, місце і роль української еліти в часи визвольних змагань тощо. Сучасні дослідники ВУАН вважають позицію В. Вернадського еталонною при з’ясуванні будь-яких проблем становлення Академії наук у Києві, при визначенні правильності дій того чи іншого політичного діяча, вченого-академіка й простого науковця. Погляди вченого видаються об’єктивними, бо існує ще один міф про аполітичність В. Вернадського, його незаангажованість, нейтральність щодо будь-якої з ворогуючих у політичному конфлікті 1917–1921 рр. сторін, що насправді... не відповідало дійсності»⁹.

І. Гирич поклав у основу своєї статті щоденник В. Вернадського і зосередив увагу на з’ясуванні ставлення Володимира Івановича до української державності, національно-визвольного руху, науки, освіти, культури доби відродження, його політичних уподобань і уяви про майбутній політичний устрій України, рівня його обізнаності з українськими постулатами.

До таких постулатів автор відносить мову, культуру, літературу¹⁰.

⁵ Лучка-Гай Елізабет. Чи був Володимир Вернадський українським націоналістом. С. 91.

⁶ Там само. С. 91.

⁷ Там само. С. 94.

⁸ Там само.

⁹ Гирич І. Між російським і українським берегами... С. 735.

¹⁰ Там само. С. 725, 736.

Стосовно мови, літератури і культури дослідник знаходить у В. Вернадського «кепське» розуміння реального мовного і культурного становища, неволодіння тодішньою українською літературною мовою через його ставлення до неї як до язичія, знайомство з українськомовною літературою в межах праць М. Грушевського та томів «ІУР» польсько-литовського періоду¹¹. Щодо В. Вернадського як культурно-громадського діяча в Україні І. Гирич цілком справедливо вважає його провідником збереження панівного становища російської культури в Україні, свідомим об'єднувачем тих учасників українського національного руху, які люблять російську культуру як результат спільної праці росіян та українців¹². А ставлення В. Вернадського до українських учених він оцінив як украй негативне в більшості випадків через відсутність у них проросійських симпатій, орієнтацію на самостійність України¹³. Щоправда, дослідник не звернув уваги при тому на те, що наведені ним оцінки В. Вернадським окремих українських науковців стосуються не їхніх наукових здібностей і кваліфікації, а лише політичного світогляду та цілеспрямовання. І. Гирич розглядає оцінки В. Вернадського особистостей української науки тільки в площині «український — російський», не зауважуючи, що для В. Вернадського головним критерієм оцінки вченого був високий рівень здатності до пошуків і узагальнень нового знання, відповідність світовим критеріям наукової творчості. І все, що, на його думку, заважало реалізації цього критерію, вело до обмеження, «вузькості» поглядів, В. Вернадським засуджувалося. Хоча, зауважимо від себе, його власна національна самоідентифікація якось не заважала йому в науковому пошуку...

Підсумовуючи свій аналіз світоглядних засад В. І. Вернадського, І. Гирич доходить висновку, що «В. Вернадський — людина імперського менталітету, і це цілком природно для особи, яка втратила глибинний емоційний зв'язок з етнічною батьківщиною... В. Вернадський — яскравий представник численної когорти “блудних синів” України. Стрижнем його

¹¹ Гирич І. Між російським і українським берегами... С. 737–738.

¹² Там само. С. 738–739.

¹³ Там само. С. 747–748.

суспільно-політичного мислення було поняття “російськості” як певного наднаціонального феномену загальнолюдської вартості, вищої від просто національної свідомості. Але протиставлення російської й української національних ідей викликало у нього спалахи несподіваного спонтанного націоналізму»¹⁴.

З висновками І. Гирича перегукуються значною мірою й деякі думки та тези визнаного авторитета української вернадськості Олени Апанович. Вона дійшла до думки, що Володимир Іванович Вернадський, визнаючи себе етнічним українцем, був при тому переконаним російським слов’янофілом, вважав науку надбанням усього людства, але мріяв про домінуючі позиції російських науковців¹⁵.

Деякі випадки із загального русла вернадськості робіт українських науковців кінця ХХ ст. статті Ю. Хлистуна, В. Шинкарука, С. Шаригіна¹⁶. Так, Ю. Хлистун дійшов висновку, що «будучи українцем за корінням і ніколи не відмовляючись і не забуваючи цього, Володимир Вернадський став “громадянином Всесвіту”, бо його внутрішній світ і могутній інтелект, які сягали ноосферного безмежжя, не могли задовольнитись національними кордонами. Йому належав Всесвіт, в якому завжди чільне місце посідала його рідна Україна. І це найяскравіше виявилось в його подвижницькій діяльності щодо створення Української Академії наук»¹⁷.

Очевидно, що найбільший внесок серед українських істориків науки у вивчення і пропаганду життя і діяльності В. Вернадського зробила О. Апанович¹⁸. Вона активно розробляла

¹⁴ Гирич І. Між російським і українським берегами... С. 751.

¹⁵ Див., наприклад: Апанович О. Володимир Вернадський і Чехія // Хроніка-2000. 1999. № 1. С. 237.

¹⁶ Див.: Хлистун Ю. С. Заборонений рік (Роль В. І. Вернадського в заснуванні Української Академії у Києві) // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. Зб. нарисів. Львів, 1992; Шинкарук В. В. Вернадський та І. Кант. Гуманістичні традиції і сучасність // Розбудова нації. 1993. № 10; Шарыгин С. Академик Вернадский в Крыму. К 50-летию со дня смерти // Крымская газета. 1995. 2 марта.

¹⁷ Хлистун Ю. С. Заборонений рік... С. 31.

¹⁸ Див.: Апанович О. Володимир Вернадський і Чехія // Хроніка-2000. 1999 ; № 1; Апанович О. Україна в духовному світі Вернадського. Апанович О. «Слухаючи гарну музику...» // Культура і життя. 1988. 13 берез.; Апанович О.

тематику впливу української дійсності на світогляд і творчість видатного наукового і громадсько-політичного діяча Східної Європи кінця XIX — першої половини XX ст. та його внеску в реорганізацію і розвиток науки в Україні.

З початком XXI ст. пріоритети в українській вернадськології почали змінюватися в напрямі вивчення колосального внеску В. Вернадського у формування всесвітньої цивілізації принципово нової якості. Суттєві кроки в цьому напрямі зробили Ю. Хорунжий, Л. Алексєєва, Т. Варава, Т. Вересовська, Ф. Вольвач, Ф. Моргун, М. Юрченко¹⁹. У 2017 р. побачила світ монографія К. Ситника і Т. Бевз «Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений» (Київ: Наук. думка, 2017. 368 с.), у якій проаналізовано ідеї лібералізму, науковий світогляд, «українське питання» в суспільно-політичному дискурсі В. Вернадського, осмислена роль інтелігенції в його поглядах і працях.

Визначною подією в науковому й суспільно-культурному житті України став вихід у світ «Вибраних праць академіка В. І. Вернадського», здійснений Національною академією наук України протягом 2010–2013 рр. Крім праць ученого, томи містять ґрунтовні статті, присвячені В. І. Вернадському. Їхніми авторами є відомі вчені — члени НАН України Л. Дубровіна, О. Онищенко, А. Загородній, В. Смолій та ін. Тексти супроводять розлогі коментарі та показчики.

В. І. Вернадський на Полтавщині // Радянська освіта. 1988. 15 берез.; Апанович О. Читач — академік Вернадський // Вітчизна. 1988. № 3; Апанович О. Связи Вернадского с Украиной // В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине / Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. / отв. ред. Бабичев Ф. С. 2-е изд. испр. и доп. Киев, 1988.

¹⁹ Див.: Алексєєва Л. А. Научно-просветительская деятельность В. И. Вернадского // Вісник Донецького державного університету економічних технологій. 1999. № 1; Варава Т., Вересовська Т. Пропозиції В. І. Вернадського щодо розробки концепції створення Української Академії наук та її структури (1918–1919) // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 3. Київ, 2000; Вольвач Федір. В. І. Вернадський у контексті доби: потреба нового прочитання // Сучасність. 2000. № 6; Моргун Ф. Незатребуваний геній Вернадського // Рідний край. 1999. № 1; Хорунжий Ю. Володимир Вернадський // Урядовий кур'єр. 2000. 13 лютого; Юрченко М. Заповіти академіка Вернадського // Урядовий кур'єр. 2000. 4 листопада.

Продовжило тематику «Володимир Іванович Вернадський і Україна», започатковану в низці томів серії «Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського», видання «В. І. Вернадський і Україна: з листування» у 2-х книгах. Академічну працю підготували співробітники НБУ імені В. І. Вернадського. Представлений у ній новаційний епістолярний матеріал репрезентує листування В. І. Вернадського як з діячами науки та культури, які жили і працювали в Україні, так і з іншими вченими, з якими Володимир Іванович контактував в Україні, описував у своїх листах українські події або висловлював свої думки про них²⁰.

Особливий інтерес становить друга книга листування (К–Я), яка побачила світ у 2019 р. Вона удвічі об'ємніша за першу книгу, охоплює більшу кількість кореспондентів, містить приватне листування В. І. Вернадського, а також офіційне та родинне. Колосальна робота проведена співробітниками Національної академії наук, зокрема Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та її Інституту державознавства із збору, систематизації, упорядкування новаційного матеріалу, що розкриває нові грані життя та діяльності вченого. Окрім професійної діяльності, родинних стосунків, ділових і дружніх стосунків з колегами, листи висвітлюють політичні погляди В. І. Вернадського, його ставлення до подій і явищ світового значення. Книга містить ґрунтовний науковий коментар, що відображає широку панораму контактів ученого, дозволяє глибше зрозуміти суспільний та науковий контекст його наукових та соціальних зв'язків.

В. Вернадський і як учений, і як громадянин, і як людина повною мірою ще не пізнаний. Дослідники справедливо зазначають, що «параболічного і багатогранного В. І. Вернадського вже після його смерті (1945) було загнано у вузький коридор

²⁰ В. І. Вернадський і Україна: з листування. У 2-х книгах. Кн. 1: А–І / НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства ; авт. та упоряд.: С. М. Кіржаєв, К. Є. Новохатський, Л. М. Яременко [та ін.]; редкол.: А. Г. Загородній (голова), О. С. Онищенко (заст. голови), Г. В. Боряк [та ін.]. Київ, 2018. 572 с.

геології і геохімії»²¹. Оскільки його стосунки з більшовицькою владою були непростими, то й ім'я його, і наукові праці в Україні і Росії тривалий час не толерувалися, не актуалізувалися в науковій спільноті.

Саме «відсутність для В. І. Вернадського ніші в тодішній ідеологічній системі»²², вважає один з відомих дослідників спадщини вченого Федір Вольвач, була причиною тривалої паузи в її вивченні. А якщо зважити на той факт, що в останні роки з'явився колосальний документальний матеріал з історії науки, наукової і суспільної діяльності вченого, то цілком зрозуміло, що Володимир Вернадський потребує нового й нового прочитання, вивчення і наукового аналізу.

У цій книзі автор прагне хоча б частково осягти багатогранний, багатомірний простір життя і думки геніального вченого-мислителя, видатного сина українського народу. В ній аналізується драматичне, наповнене багатьма небезпеками життя В. Вернадського, його багатогранна подвижницька діяльність, спрямована на вихід Росії, України й усього людства на нові постіндустріальні рубежі розвитку. Неординарна особистість показана на тлі складної і суперечливої доби, в бурхливому політичному плині історичного часу.

²¹ Воробйова Л. В. Володимир Вернадський і фізична економія // Молодий вчений. 2017. № 2 (42). С. 240.

²² Вольвач Федір. В. І. Вернадський у контексті доби: потреба нового прочитання. С. 83.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДНЄ СЛОВО	7
<i>Розділ 1. РОДИННІ КОРЕНІ</i>	<i>19</i>
<i>Розділ 2. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ</i>	<i>39</i>
<i>Розділ 3. УНІВЕРСИТЕТСЬКІ РОКИ</i>	<i>61</i>
<i>Розділ 4. ВХОДЖЕННЯ В НАУКУ</i>	<i>89</i>
<i>Розділ 5. МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ</i>	<i>129</i>
<i>Розділ 6. ЗАХОПЛЕННЯ ПОЛІТИКОЮ</i>	<i>169</i>
<i>Розділ 7. ПОВЕРНЕННЯ В НАУКУ</i>	<i>191</i>
<i>Розділ 8. У ВИХОРІ 1917 РОКУ</i>	<i>227</i>
<i>Розділ 9. НА ШЛЯХУ ДО УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК</i>	<i>249</i>
<i>Розділ 10. НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ</i>	<i>283</i>
<i>Розділ 11. У НЕСПОКІЙНОМУ КРИМУ</i>	<i>321</i>
<i>Розділ 12. «ПОЧУТТЯ РАБСТВА» І «СТАНОВИЩЕ КРІПАКА»</i>	<i>371</i>
<i>Розділ 13. «ДИВИТИСЯ З ТРИВОГОЮ В МАЙБУТНЄ»</i>	<i>413</i>
ПІСЛЯСЛОВО	461
<i>Додаток. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ЗАПИСКИ В. ВЕРНАДСЬКОГО «БОГАТЫЙ КРАЙ С БЕДНЫМ НАСЕЛЕНИЕМ»</i>	<i>479</i>
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	501

Р о з д і л 5

МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ

*«Якби я міг що-небудь зробити для науки,
то тільки не в Росії... Мене давить усе тут –
і власне безсилля, і рабські душки, і рабські
почуття, і рабські задоволення навколо.*

*Всюди залізли холопи і дрібні людці
московських гусударів і татарви, і вони
з дикою, нестямною радістю і самовдоволеністю
скрізь високо напоказ несуть свої знамена,
свої принципи»*

В. Вернадський

24 червня 1890 р., повертаючись із закордонного відрядження, В. Вернадський зупинився у Відні і не міг собі відмовити в задоволенні відвідати місцевий мінералогічний музей та написати чергового листа дружині в Париж, гаряче закликаючи її не гаяти час і не пізніше як за півтора місяця приїхати до Полтави. Через день він перетнув російсько-австрійський кордон. А ще через день зупинився у Фастові і в очікуванні пасажирського потягу на Полтаву написав чергового листа дружині, застерігаючи її їхати на Полтавщину з пересадкою у Фастові. Під час подорожі молодий учений встиг прочитати «Аннали» та «Історію» Тацита і багато передумати з приводу їх змісту. Дорогою його надзвичайно зацікавили зірничі, спостерігаючи котрі він простоював біля вікна вагону годинами.

27 червня Володимир Іванович опинився в Полтаві, яка зустріла його страшенною спекою й посухою. Він відразу рушив до тестя, Є. Старицького, який як пенсіонер оселився із сином Георгієм у Полтаві, орендуючи великий флігель у садибі Яновичів на Інститутській вулиці. Батьки і рідні Наталії Єгорівни зустріли його щиро і привітно. Цілий вечір учений розповідав Єгору Павловичу про його дочку, про свої враження від Європи, про В. Докучаєва, про політичні події та Павла Єгоровича.

Наступні п'ять днів, проведені в Полтаві, були насичені зустрічами, знайомствами, бесідами з представниками місцевої інтелігенції та діячами земства, офіційними візитами до губернатора П. Косаговського, клопотами підготовки до експедиції-екскурсії.

Чудове ставлення до В. Вернадського полтавських родичів дружини не змогло нейтралізувати відчуття глибокого морально-психологічного дискомфорту, яке переслідувало «отруєного»

західноєвропейським способом життя науковця з моменту перетину австро-російського кордону: «По суті, враження від поїздки на батьківщину не з веселих, але, звичайно, воно не є несподіваним і не є надто вражаючим. Тільки глибше, тільки усвідомленіше стає ставлення до життя, суворіше ставлення до себе, збуджується бажання працювати, пекуча жага думки. Стає зрозумілим, що Думка в загальному житті людства — усе, найголовніше. Для життя окремих людей мають мету доброта, ніжність, почуття, без цього, звичайно, не можна і не варто жити, але для цілого суспільства, для цілої маси Думка заступає все»¹.

Тим часом з'ясувалося, що керівник експедиції В. Докучаєв уже поїхав з Полтави, не залишивши Володимиру Івановичу ані загальних інструкцій, ані грошей для організації та ведення робіт зі складання карти ґрунтів. Незважаючи на це, вчений вирішує таки розпочати власними силами виконання домовленостей, досягнутих зі своїм науковим керівником, сподіваючись, що обіцяні гроші і настанови він знайде в Кременчуці.

3–4 липня Вернадський був у Кременчуці, але й там не знайшов очікуваних новин. Провівши першу екскурсію в околицях міста, він уже 4 липня повертається до Полтави порадитися з головою земства О. Заленським про подальші дії. Наступного дня він таки побачився із земським головою, котрий передав йому залишені В. Докучаєвим кошти.

6 липня Володимир Іванович знову виїхав до Кременчука з рішучим наміром розпочати нарешті, незважаючи на легке нездужання, справжню повноцінну експедицію. Страшенна спека не завадила йому 8 липня самотійно почати складання 9-верстової карти Кременчуцького повіту. Три дні вчений провів у безперервних роз'їздах, різноманітних зустрічах з новими людьми та природою. На роботу він виїздив о п'ятій годині ранку і повертався о п'ятій вечора, роблячи протягом дня годинну перерву на обід.

Працювати доводилося переважно в незайманому степу. На противагу ідеї свого вчителя В. Докучаєва про ґрунт як результат складної взаємодії гірських порід, води, вітру, сонця і живих організмів, В. Вернадський настановується на ідею, що ґрунт є середовищем існування «риючих тварин» і одночасно — результатом

¹ Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской. 1889–1892. С. 59.

передусім саме їхньої життєдіяльності. Водночас проявлялася його наївність урбанізованої людини: «Цікаві для мене спостереження над земляними черв'яками... яких я, на своє здивування, знайшов у степу на цілині і сліди яких відкриваю всюди. Адже ціле життя кипить серед звірів, які риють, — це теж ціле море, де у верхньому шарі змінюється життя вдень, уночі, в різні пори року — думається, повинна бути і тут *terra incognita*»².

Робота ґрунтознавця була важкою. Потрібно було збирати зразки ґрунтів, наповнювати мішечки, підписувати їх. 20 липня, через тиждень після початку мандрівки, учений привіз до музею 6 пудів зразків ґрунтів. З деяким сумом і ностальгією він констатував: «Немає тиші й немає могутності природних сил, котрі ще недавно були в степу, котрі ми знаємо за минулими описами і можемо відновлювати на основі небагатьох уцілілих куточків колишнього світу. Я не раз згадував один з кращих, стислих описів степу, який дає Міцкевич в одному зі своїх сонетів, я згадував і порівнював його з теперішнім степом, очищеним, пустельним, гладким. У балках немає лісів, трави не ростуть густо, всюди тягнуться поля, а в інших місцях піски, солонці.

Колішні мешканці степу знищені...; заплави Дніпра стоять пустельні; життя дрібніше на нашій планеті діяльністю людини, залишаються одні дрібні звірі, а все більш велике, більш сильне зникає і губиться незворотно і нещадно...

Але іноді степ і зараз гарний. Гарний він уранці при сході сонця, коли сонце низько над горизонтом, коли всі предмети дають дивні тіні, коли сонячні промені немовби лише торкаються кінця видимого простору, який охоплюється зором. Тоді прокидається життя. І ближче вдивившись, ти його всюди бачиш»³.

Надмірна праця, погане харчування і страшенна спека далися взнаки. В. Вернадський захворів, і до того ж у нього зламався бур для збирання зразків ґрунту, який можливо було відремонтувати лише в Полтаві. Вчений скористався нагодою і кілька днів провів у губернському місті, лікуючись та намагаючись провести перші аналізи взятих зразків. Тут він виправив коректуру своєї статті і навіть намагався обмірковувати історичний нарис про

² Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 71.

³ Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской. 1889–1892. С. 71–72.

проведення і значення військової реформи міністра Д. Мілютіна. Його починає дедалі більше тягнути до осілого життя, тривалої, багаторічної наукової роботи. Він усе сильніше відчуває, що для нього було б важко відмовитися тепер від наукової роботи в обраній галузі. Водночас з'являється бажання розпочати роботи в галузі історичної критики основних уявлень і законів.

Пробувши понад тиждень у Полтаві і не одужавши остаточно, Володимир Іванович знову рушив до Кременчука. Але 25 липня вченого спіткала велика неприємність: стався напад шлункового захворювання. Самолікування не дало позитивних результатів, тому довелося перервати експедицію і повертатися спочатку до Градижська, а потім до Кременчука. Спроба відновити екскурсію призвела до стрімкого погіршення стану, і довелося їхати для серйозного лікування до Полтави. Замість очікуваних двох-трьох днів, Володимир Іванович пролежав у батьків дружини понад тиждень. І тільки 4 серпня зміг виїхати для продовження екскурсії Кременчуцьким повітом.

Хворіючи, В. Вернадський листувався з другом юності О. Корніловим, який тим часом захоплювався громадсько-просвітницькою діяльністю. Саме в цей час між ними виявилися суттєві розбіжності у ставленні і поглядах на західноєвропейський новітній соціалізм. Володимир Іванович писав з цього приводу дружині: «Настав час памфлетів, суперечок думки, і хоча ми з Адькою велими маленькі люди, а почнемо суперечку про значення соціалізму і лібералізму. А я все більше й більше думав, розмірковував про це і в листі до нього напишу низку тез: 1. Між соціалізмом і “соціалістичними реформами” немає законного зв'язку. 2. Законне зростання, ріст радикальної партії викликав до життя так званий соціалізм, його програму: в політичне життя ввійшли нові класи виборців, посилилася демократизація й т. ін...

У мене тепер енергія злови і “була не була” — якщо немає в нас високих талантів, то повинні зробити, що можуть, такі щирі люди, як ми з Адьою, хоча б і безталанні»⁴.

З такими думками і такими настроями молодий учений рушив завершувати виконання завдання В. Докучаєва. У Кременчуці він нарешті зустрівся зі своїм науковим керівником, два дні

⁴ Див.: Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской. 1889–1892. С. 86.

мандрував з ним околицями повітового міста й отримав від нього необхідні поради і відкоригував завершальний етап дослідження. Докучаєв порадив також молодому вченому покласти в основу пробної лекції на фізико-математичному факультеті Московського університету в жовтні матеріал доповіді, прочитаної у січні на конференції в Петербурзі, а назвати її — «Про поліморфізм як загальну властивість твердої матерії».

В околицях Градижська вчений пропрацював до 2 вересня, а потім через Кременчук повернувся із зібраними матеріалами до Полтави. Володимир Іванович був дуже не задоволений якістю і кількістю зробленого і дав собі чесне слово повернутися в наступному році до Кременчука і завершити власним коштом справу.

Опис ґрунтів Кременчуцького повіту вийде невдовзі окремою великою роботою і засвідчить здатність В. Вернадського до самостійної праці натураліста.

Виконавши роботу і провівши кілька днів у Полтаві, впорядкувавши зібрану колекцію та невелике дослідне поле, Володимир Іванович рушає до другої столиці Імперії — Москви, на зустріч новому життю. Наталія Єгорівна із сином тим часом перебралася до батька в Полтаву, очікуючи поки чоловік облаштується на новому місці.

Москва кінця XIX — початку XX ст. була одним з двох головних центрів зосередження інтелігенції Імперії. У Москві та Петербурзі жили і працювали дві третини всіх працівників розумової праці країни. Тому не дивно, що Володимир Іванович, практично не вагаючись, погодився на пропозицію оселитися в першопрестольній столиці Росії та продовжити тут свою науково-педагогічну кар'єру.

До Москви В. Вернадський приїхав 8 вересня 1890 р. і тимчасово оселився в готелі «Петергоф» на Моховій вулиці в кількох кроках від університету. Москва неприємно вразила його поганими умовами життя, тиснявою та брудними і сморідними вулицями. Велике місто явно програвало в його очах перед Полтавою і Петербургом. Наступного дня Володимир Іванович відвідав університет, де йому дуже сподобався фізичний кабінет та обладнання лабораторії при ньому. Відразу відвідав і свого «покровителя» — професора О. Павлова, який зустрів молодого вченого привітно і ввів у курс справ. Виявилося, що до завітної мети — професорської

посади і кафедри — досить далеко, і дорога ця вельми непроста. Спочатку потрібно було влаштуватися позаштатним викладачем — приват-доцентом і жити з погодинної оплати прочитаних лекцій. Потім захистити дисертацію магістра, потім — дисертацію доктора наук, здобути звання професора і, нарешті, отримати кафедру. Багато талановитих учених на проходження цього шляху витратили десятки років, а дехто з них не пройшов його і протягом усього життя.

Для отримання посади приват-доцента потрібно було скласти своєрідний екзаме́н: прочитати в присутності викладачів факультету одну лекцію на тему, обрану на власний розсуд, та одну лекцію на тему, запропоновану власне факультетом.

28 вересня В. Вернадський прочитав перед авторитетною аудиторією на кафедрі кристалографії лекцію на обрану ним тему: «Про поліморфізм як загальну властивість матерії», багато ілюструвавши її таблицями. Недосвідчений лектор наробив безліч навчально-методичних помилок, котрі, однак, потонули у глибокому науковому змісті виголошеної лекції. Жалюгідно себе почувавши, В. Вернадський був вражений оплесками, якими вдячні слухачі — досвідчені викладачі подякували йому за глибокий зміст промови.

Через тиждень В. Вернадський виступив з другою лекцією на запропоновану факультетом мінералогічну тему. Виступ був не блискучий, але достатньо змістовний і задовольнив вибагливих екзаме́наторів. Отже, Володимир Іванович був прийнятий на посаду приват-доцента до другого провідного за авторитетом і значенням вищого науково-навчального закладу Росії. Побутові та виробничі клопоти не заважали вченому глибоко цікавитися подіями та ідеями, котрі за тих часів хвилювали свідомість російської інтелігенції. Тим більше, що Наталія Єгорівна постійно зверталася до нього з питаннями, які її тоді непокоїли. Так, 19 жовтня 1890 р. Володимир Іванович у черговому листі висловив своє ставлення до модних у той час соціалістичних ідей і про роль науки в житті людства: «...Я дуже сильно сумніваюся в “науковості” соціалізму й не наважуюся поки висловитися достатньо ясно і різко лише тому, що цілий ряд мені близьких людей — думку і розум яких я ціную — думають про це інакше. Але несвідома, уривчаста робота думки йде в мене з цього питання, і моє переконання все

більше і різкіше визначається... На моє переконання, все, що дається соціалізмом і що може бути видряпане саме з його теорій, складає дуже маленьку частину світогляду — він повинен базуватися на більш широких, глибоких засадах.

Відносно: людина існує для науки, а не наука для людини — мені здається, я не тільки висловлюю якесь абсурдне положення, а навпаки, виражаю навіть факт, який неодноразово спостерігався. Я не бачу у природі ніякої мети, а мета є продукт людського розвитку, і ним самим ця мета створюється.... Я думаю, що таким же творінням людського розвитку є й уявлення про природу як про щось ціле, єдине, правильне, чого людина є лише частиною, зв'язаною з цілим. Очевидні всі важливі наслідки для людського світогляду, якщо всесвіт як ціле є лише продукт його ж власної недосконалої організації.

Я думаю, що немає ніяких даних, котрі б суперечили цьому уявленню, і, з іншого боку, за моїм крайнім переконанням, дані природничих наук не говорять за зовсім інший світогляд. Єдиним шляхом розв'язання цього корінного питання є наука, є мислення, яке єдине начебто містить у собі щось, що знаходиться зовні людини.

...Існування людини для науки... вносить у життя світлі промені ідеалу...»⁵.

Поряд з думками «про високе» В. Вернадський осмислює і проблеми земного буття. Його турбує недосконалість світу, соціальна несправедливість, що розривала російське суспільство, бідність, неосвіченість та безправність, світоглядна обмеженість влади і жадібність багатіїв. 1 жовтня 1890 р. молодий учений записав до свого щоденника: «Проймає трепет, коли подумаєш про кріпосне право і ще більше про інтелігентних кріпаків-мучеників. Боже мій, скільки тепер у тюрмах, засланні мучиться невинних за думку, за віру...». 7 листопада того ж року в щоденнику з'явився такий запис: «У душі тяжко від п'їтми, від темного царства, від розгрому. Але енергія цим розбуджується. І бажання працювати, бажання боротися за права людини росте»⁶.

⁵ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 124–125.

⁶ Цит. за: Станіслав Бутак. «Люди науки повинні прагнути стати на чолі руху» // Хроніка-2000. Вип. 57–58. Київ, 2004. С. 779.

Ширше знайомство з Москвою поглибило неоднозначне враження. Величезне місто майже не мало каналізації і було дуже брудним. Як він писав дружині в Україну: «Гірше Полтави». Разом з тим відсутність цілеспрямованої планової забудови робила місто вельми своєрідним і живописним.

В. Вернадський знайшов, нарешті, собі багатокімнатне помешкання у флігелі на Малій Никитській вулиці біля університету в Білому місті — місці скупчення московської найманої і самодіяльної інтелігенції.

Приставши до роботи, В. Вернадський інвентаризував спадщину професора М. Толстопятова. Мінералогічний кабінет виявився повністю занедбаним і захаращеним. Він займав дві невеличкі кімнатки, де важко було навіть повернутися. Довелося за допомогою асистента Кіслаковського розбирати розкидані на підлозі мінерали. У якійсь комірчині під сходами вдалося таки віднайти два каталоги мінералів: німецькою мовою каталог колекції каменів, придбаної після наполеонівських війн у Саксонії, та російськомовний каталог колекції 1850-х рр. Поступово вдалося надати зібранню мінералів вигляду, придатного для ефективного використання в навчальному процесі.

Хімічна лабораторія, також підпорядкована В. Вернадському, виявилася в надзвичайно гарному стані. Саме вона і стала каталізатором формування осередку учнів та наукових досліджень, що започаткувало омріяний В. Вернадським Мінералогічний інститут.

Із січня 1891 р. молодий учений почав читати мінералогію і кристалографію для 150 студентів першого курсу фізико-математичного факультету. Окрім того, він же читав оглядовий курс на медичному факультеті для майже 400 студентів. Із самого початку лекції В. Вернадського відзначалися систематикою і послідовністю викладу, чітким визначенням місця предмета лекції у загальній системі науки, яка викладалася.

Під впливом В. Докучаєва Володимир Іванович звернув увагу на динамічний бік мінералогії, на вивчення мінералів у часі і почав перетворювати мінералогію як науку про систему мінералів, їх склад та устрій на науку про історію мінералів, про їх еволюцію. І згодом поклав в основу викладу принцип історичності — «переживання віків».

Не дивно, що саме в цей час він захоплюється читанням спеціальних історичних досліджень, переважно зі стародавньої історії та історії підросійської України, а також комедійної літератури Стародавньої Греції та Середньовічної Європи, вбачаючи в останній своєрідну концентрацію побутової історії. Так відбувається інтенсивне становлення глобального історико-еволюційного світогляду Володимира Вернадського.

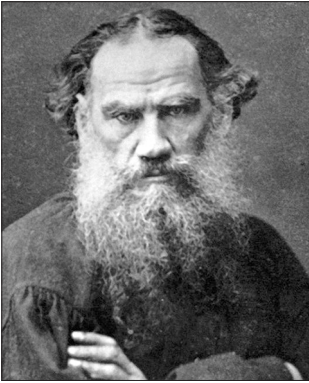
У листопаді 1891 р. до В. Вернадського приїздить довгоочікувана дружина із сином. Особисте життя набуває, нарешті, завершеної цілісності.

Вернадські опиняються в Москві саме тоді, коли в результаті консервативно-репресивної політики урядів Олександра III, яка саме на межі 1880–1890-х рр. дедалі більше набуває рис відвертого громадсько-політичного терору, до другої російської столиці поступово збираються ті ліберальні та опозиційні інтелігентські сили, носії яких були викохані в попередню епоху непослідовних реформ, а тепер опинилися в ролі небажаних і навіть переслідуваних. Саме в коло цих традиційно фрондуєчих, а подекуди і дійсно опозиційних самодержавству, високоосвічених, заможних і впливових інтелігентів потрапляє молодий приват-доцент. Швидко він стає своїм на вечорах за участю П. Новгородцева, П. Мілюкова, С. Трубецького.

Майже одночасно з В. Вернадським у Москві з'являється, відбувши шестирічне заслання до Пермської губернії за конституційну промову, чернігівський поміщик і землець Іван Петрункевич, осяяний ореолом мученика — земського радикала. Подружжя Петрункевичів отаборилося у придбаному будинку на Смоленському бульварі, поступово перетворивши його на один з найвпливовіших центрів інтелектуального й опозиційного життя Москви.

Однак спочатку Петрункевичі не мали в Москві ніяких знайомств. Одним з перших знайомих став Володимир Іванович. Через нього Іван Ілліч швидко зблизився з гуртком студентських товаришів і друзів В. Вернадського: О. Корніловим, Д. Шаховським, братами Ольденбургами. В. Вернадський також познайомив подружжя Петрункевичів з П. Новгородцевим, В. Грабарем, професором В. Хвостовим⁷. Саме на неофіційних прийомах-вечірках

⁷ В. И. Вернадский и Крым: люди, места, события... / Н. В. Багров, В. Г. Ена, В. В. Лавров и др. Киев : Лыбидь, 2004. С. 52.

Лев Толстой

Володимир Іванович познайомився з Л. Толстим. Близьким знайомство стало завдяки приватним зборам московської інтелігенції, на яких розглядалися питання про заходи щодо надання допомоги голодуючим селянам. Найчастіше ці збори проходили на квартирі І. Петрункевича. Інколи на таких вечорах збиралося понад 50 московських інтелігентів⁸.

Не згасла й духовна єдність братства. Іван Гревс та Сергій Ольденбург продовжували працювати в Петербурзі. Федір Ольденбург перебрався до Твері, де викладав в учительській семінарії. На деякий час переїздить жити до Москви Олександр Корнілов, котрий полишив службу чиновником у Царстві Польському. Д. Шаховської також був частим гостем у Москві, залишивши службу в провінційному земстві і проводячи на власний розсуд економічні дослідження. Під час своїх приїздів до старої столиці він був бажаним гостем у всіх ліберальних і опозиційних вітальнях.

Майже всі братчики були невдоволені рідкими зустрічами. І знову серед них відроджується ідея про життя у спільному маєтку чи московському будинку своєрідною комунією. В. Вернадський рішуче виступив проти комунізації, мотивуючи необхідністю забезпечити дітям усіх братчиків можливість вільно розвиватися як особистостям, що неможливо у «спільному дитячому садку».

Як завжди буває, до цих ідеалістичних планів і контрпланів увірвалося буденне життя. Управитель помістя О. Попов повідомив В. Вернадському, що у Вернадівці другий рік поспіль очікується великий неврожай через посуху. У червні В. Вернадський особисто поїхав до маєтку і переконався в неминучості великих втрат серед селян, а можливо, й справжнього голоду. Однак від розв'язання цієї проблеми його відволікали власні наукові справи: потрібно було закінчити минулорічне дослідження на західній Полтавщині і скласти звіт про цю експедицію, на вимогу В. Докучаєва завершити до осені магістерську роботу.

⁸ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 260.

У середині липня В. Вернадський рушає з Полтави до Кременчука і доводить справу до кінця. У 1892 р. публікується його робота про ґрунти Кременчуцького повіту, а частина зібраної колекції була покладена в основу чудового природо- і краєзнавчого земського музею в Полтаві.

У серпні 1891 р. Володимир Іванович повертається до Москви і «розривається» між упорядкуванням звіту про Кременчуцьку експедицію, підготовкою навчальних лекцій і написанням дисертації. Тим часом вересневою Москвою проходили збирання пожертвувань на користь голодуючих селян та наради місцевої інтелігенції про шляхи використання цих грошей. На одному із зібрань Д. Шаховської переконав присутніх у необхідності створити громадський комітет допомоги голодуючим і передати в його розпорядження зібрані містом кошти. Присутній на зборах Л. Толстой підтримав ідею і запропонував, щоб комітет створив у селах громадські благодійні їдальні і таким чином забезпечував їжею всіх жителів конкретного села — і старих, і хворих, і дітей, і працездатних.

Наприкінці вересня дві події, які несподівано збіглися, примусили В. Вернадського їхати до Петербурга. Від туберкульозного менінгіту померла завзята противниця самодержавства Олександра Ольденбург — дружина С. Ольденбурга, полишивши на його руках маленького сина. На її похорон з'їхалися всі братчики. Саме на поминках вони поклялися присвятити свої сили боротьбі за впровадження в Росії конституційних засад, громадських і політичних свобод.

А 28 вересня на вченій раді Петербурзького університету Володимир Іванович захистив магістерську дисертацію на тему: «Про групу силліманита і про роль глинозему в силікатах». Оponentами були професори: ґрунтознавець В. Докучаєв, хімік Д. Коновалов, кристалограф Є. Федоров. Рада присвоїла здобувачеві звання магістра мінералогії і геогнозії. Через 36 років після оприлюднення цієї дисертації його революційне твердження про роль глинозему в алюмосилікатах було підтверджене рентгенівськими знімками та роботами інших учених⁹.

29 вересня новоспечений магістр передав дисертацію Д. Менделєєву й особисто з ним познайомився вже на правах офіційно

⁹ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 32–33.

визнаного науковця. Ця зустріч вийшла за межі звичайної професійної події, бо тими днями Д. Менделєєв намагався власноручно передати міністрові освіти І. Делянову петицію студентів університету з вимогою надати вищому навчальному закладу автономію. Міністр відмовився прийняти документ, і Д. Менделєєв демонстративно пішов у відставку. Отже, і на В. Вернадського лягла тінь публічної опозиційності.

В. Вернадський та Д. Шаховської також поділилися з петербурзькою інтелігенцією московським досвідом організації і діяльності громадського благодійного комітету допомоги голодуючим селянам Російського Чорнозем'я. І в північній столиці також створили подібний комітет.

Упродовж жовтня — листопада 1891 р. Д. Шаховської та О. Корнілов за допомоги студентів-добровольців облаштували у Вернадівці першу їдальню. В. Вернадський приїздив до маєтку і допомагав добровольцям у перервах між лекціями. У грудні комітет мав уже 3300 руб. і планував відкрити ще одну їдальню на 100 осіб. Але доводилося відмовляти тим голодуючим, які приїздили з навколишніх сіл і благали дати їм хліба для полишених старих і дітей, які не потрапили до числа відвідувачів їдалень. Наприкінці грудня годували регулярно вже 400 людей. Але цього було явно замало, бо з'явилися вже перші померлі від голоду.

Тим часом великий князь Микола Михайлович звернувся у Петербурзі до представника московського комітету К. Арсеньєва з проханням порадити приватну інституцію з допомоги голодуючим, бо князь не наважується пожертвувати урядовому комітетові 30 тис. руб., знаючи про хабарництво і неповоротливість чиновників. К. Арсеньєв негайно викликав до столиці Д. Шаховського і звів його з великим князем, який на анонімних засадах передав перші 15 тис. руб. Слідом за великокнязівськими рублями надійшли пожертви І. Гревса та О. Гольштейн з Франції, де вони організували збирання пожертвувань на допомогу російським селянам.

Кількість добровольців при О. Корнілові зросла до 10 чоловік. Вони відкрили 37 їдалень у селах Моршанського та Кирсанівського повітів і забезпечували їжею 2 тис. осіб. Під час найжорстокішого голоду (березень 1892 р.) у селах працювало 119 пунктів харчування для 5,7 тис. селян. А на початку літа годували вже 25 тис. осіб. Комітет працював до липня 1892 р., а прозвітував про

роботу і витрачені кошти брошурою О. Корнілова «Сім місяців серед голодуючих селян» у 1893 р.

В. Вернадський безпосередньо віддавався цій роботі лише під час зимових, весняних і літніх канікул, але намагався постійно бути в курсі благодійних справ. Незважаючи на свою нелюбов до вбогої природи Тамбовщини і нестримний потяг до українського різноманіття, В. Вернадський у липні 1892 р. почав облаштовуватися в маєтку: будувати дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті. Місцеве освічене товариство, всупереч волі В. Вернадського, обрало таки його гласним Моршанського повітового земського зібрання. В. Вернадський розгублено і дещо роздратовано писав з цього приводу в приватному листі: «Я думаю, що мої наміри допомогти людям не суперечать постановці питання: я знову повторюю, що метою, яка мене задовольняє, не може бути благо людей, для цього не варто жити (абсолют повинен бути поза людьми і вище їх). Моє захоплення громадською діяльністю значною мірою впливає із прагнення до свободи»¹⁰.

Чергове безпосереднє зіткнення з важкими умовами життя простого народу, жахи голоду й активна участь у боротьбі з ними стимулювали морально-етичні та загальносвітоглядні пошуки Володимира Івановича. Тим більше, що в першій половині 1892 р. В. Вернадський прочитав ряд художніх творів Л. Толстого, передусім «Крейцерову сонату» та «Севастопольські оповідання». Вочевидь, не без їхнього впливу молодий учений роздумує над деякими філософськими і соціально-етичними проблемами.

Л. Толстой часто заходив до московської квартири Вернадських, користуючись своїм старим знайомством з Іваном Вернадським. Приводом для таких відвідин було також бажання Л. Толстого взяти на час окремі твори О. Герцена, творчість якого письменника приваблювала, а В. Вернадський придбав, перебуваючи у Франції під час наукового відрядження 1888–1890 рр., 10-томне закордонне видання творів О. Герцена.

23 квітня 1893 р. В. Вернадський записав у щоденнику: «Був у нас Л. М. Толстой — з ним тривала розмова про ідеї, науку... Він говорив, що його вважають містиком, але, швидше, я містик. І я ним був би радий бути, мені заважає скептицизм.

¹⁰ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 86.

Я думаю, що в ученні Толстого значно більше глибокого, ніж мені це спочатку здавалося. І це глибоке полягає: 1) основою життя [повинен бути] пошук істини і 2) справжнє завдання полягає у висловлюванні цієї істини без усіляких поступок. Я думаю, що останнє найважливіше, і заперечення всілякого лицемірства й фарисейства і є основною силою вчення, оскільки тоді найсильніше проявляється особистість й особистість отримує громадську силу.

Толстой анархіст. Науку — пошук істини — цінує, але не університети etc...»¹¹.

Спільного погляду вони не знайшли, бо Л. Толстой був містиком і богошукачем, а В. Вернадський був скептиком і вважав Бога світовим явищем — сукупністю людських свідомостей. Епізодичні розмови з Л. Толстим підштовхнули В. Вернадського в напрямку роздумів про зростання свідомості, як складової частини розвитку Землі, як планетарне явище, як планетарний процес. Зі своїми роздумами, сумнівами та висновками він ділиться передусім з Наталією Єгорівною. Так, 5 травня 1892 р. він пише їй про своє бачення ролі природничої і гуманітарної освіти для людини, про співвідношення цих галузей знання у формуванні людської особистості: «...Виховання може ґрунтуватися або на релігійній підкладці, або на гуманітарній, або на громадянській. Це тому, що одне з його завдань — і найголовніше — осмислити життя, і мета життя повинна проходити крізь усе виховання. Ця мета може бути дана релігією (в широкому розумінні), може бути зрозуміла в сенсі роботи на користь людства, може бути поставлена громадянським суспільством (наприклад, греки). Але яка мета може бути дана природознавством? у ньому мети немає, воно безпристрасне, воно оживає в наших уявленнях лише внаслідок чужих йому гуманітарних елементів (наприклад, пантеїстичного світогляду на природу, усвідомлення блага від розвитку науки для людства, усвідомлення прояву творця у природі — у різних людей по-різному)...

Мені здається, повинно бути аксіомою: виховання людини може бути засноване тільки у зв'язку з вивченням життя, ідей, історії людини ж. Я не заперечую значення природничих наук і не кажу,

¹¹ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 258–259.

що їм не потрібно вчитися, — сам займаюся тим, що вчу їх, — але думаю, що на них не може бути засноване виховання...»¹². В. Вернадський не забуває, а навпаки, все більше опікується клятвою, даною братчиками на похороні Олександри Ольденбург. У липні 1892 р. він знову змінює помешкання в Москві: тепер орендує невеликий двоповерховий будинок на розі Великого Левашовського провулку і Смоленського бульвару, напроти будинку І. Петрункевича.

Надмірна напруга 1891–1892 рр. далася взнаки. І Володимир Іванович піддався на деякий час досить ситому, спокійному й одноманітному життю впливового й шанованого друзями і товариством науковця і викладача престижного університету. Він тимчасово стає жертвою свого життєвого принципу: не виділятися із загальноприйнятого способу життя, але не розчинятися в ньому, зберігати власну своєрідність. 14 квітня 1893 р. учений відверто зізнається собі в цьому у своєму щоденнику: «Тепер пройшло майже два роки після захисту дисертації — я не написав нової, я ясно усвідомлюю необхідність роботи у пресі — і нічого не написав і т. ін... Усьому причиною дилетантська лінь. Або слабкість, по суті кажучи, мого розуму, котрий лише ковзає, фантазує? Або слабкість волі? Нестача працелюбства?

Потрібно працювати над наукою серйозно, а я дилетант. Чи вже така моя доля?»¹³

Дійсно, цілеспрямованої науково-дослідної роботи він тоді практично не вів. Рутинна викладацька робота, сидіння на засіданнях Московського комітету грамотності, епізодичні наїзди до Вернадівки в земських справах, канікулярні експедиції на Урал, щорічні поїздки на сесії Міжнародного геологічного конгресу... Але в глибині його особистості йшов невпинний процес кількісного накопичення знання як у його професійній галузі, так і в суміжних наукових сферах. І весь час він у вирі суспільного життя.

У липні 1893 р. В. Вернадський їде з Вернадівки до Керчі працювати. Кілька діб він проводить у «Карабаху» на Південному узбережжі, в родовому маєтку вченого П. Кеппена, друга Івана Васильовича Вернадського. Тепер маєтком володів онук П. Кеппена

¹² В. И. Вернадский: pro et contra. С. 125–126.

¹³ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 89.

по матері В. Келлер, якого Володимир Іванович добре знав з часів спільного навчання в Петербурзькому університеті, й котрий у 1891–1892 рр. був одним з організаторів їдалень у околицях Вернадівки¹⁴.

У 1893 р. В. Келлер запросив Вернадських на відпочинок до «Карабаху». Н. Вернадська приїхала в середині травня, а Володимир Іванович затримався, викладаючи в університеті, а потім — упорядковуючи справи у Вернадівці. Закінчивши справи в маєтку, він потягом добрався до Новоросійська, а звідти пароплавом приплив до Керчі 19 липня. Наступного дня він був уже в Ялті, звідки кінсьми доїхав до «Карабаху», де оселився в будинку брата В. Келлера — Максима Васильовича.

До Криму вчений їхав не тільки відпочити, поспілкуватися з місцевими громадськими діячами та зайнятися науковими справами, а й мав на меті реалізувати такі свої давні з дружиною наміри придбати земельну ділянку для дачі. Ще з Петербурга він писав дружині: «Скільки коштує ділянка біля Келлера... Єгор Павлович дуже схвалює думку мою про придбання землі в Криму.

Тут я все більше і більше мрію про Крим. Обов'язково оглянь маєток Воскресенського (в Алушті) біля Каstellі. Чим більше я думаю і розмовляю (з Єгором Павловичем, Петрункевичем), тим більше схиляюся до купівлі. Я тоді почну зимою клопоти про гроші і до літа буду мати до 30 тис. Петрункевич вказує ще один маєток біля Симеїзу, вартістю біля 20000 — 70 десятин. Він продається так дешево зовсім випадково. Попрохай Володимира Карловича оглянути з тобою маєток Вознесенського»¹⁵.

Майже кожного ранку В. Вернадський ходив до старого будинку маєтку і працював там в бібліотеці П. Кеппена. Відвідав Нікітський ботанічний сад. Майже щоденно гостював у петербурзького знайомого, місцевого опального земця В. Вінберга, з яким обговорював брошуру І. Петрункевича «Найближчі завдання земства», привезену із собою. Саме тут, у готелі, вечорами в нього поступово кристалізується цілісний погляд на російську дійсність, і він намагається сформулювати власний морально-етичний шлях зміни суспільно-політичного ладу в країні. Він уже остаточно

¹⁴ В. И. Вернадский и Крым: люди, места, события... С. 12, 14.

¹⁵ Там само. С. 25.

утверджується в думці, що цілісна людина повинна базувати свій світогляд і життя на єдності знання і моральності, розуміючи під останньою найперше релігійність. Надзвичайно болісно і гостро він реагує на невідповідність навколишньої російської дійсності його новому цілісному світосприйняттю. У певному розпачі він сповідується Наталії Єгорівні: «...При тому становищі, при якому ми знаходимося в Росії, я не можу піти в одну науку, та й при нинішньому становищі російських університетів це надзвичайно важко. З іншого боку, немає ніякої можливості справжньої політичної боротьби при тому ладі життя, при якому ми живемо. Займатися наукою і вести політичну боротьбу — можливо більш сильним людям, ніж я, а у мене немає ні знань, ні таланту, ні робочої сили, для цього потрібних. Тепер виходить ні те ні се.

Якби я міг що-небудь зробити для науки, то тільки не в Росії, і, справді, я не знаю іноді, до чого проводити тут позбавлене сенсу життя раба, коли можна, ліквідувавши справи, жити вільною людиною на Заході. Можна боротися там за права Росії і не в якості того, що лукавить, зв'язаного по руках і ногах раба, а в якості раба, котрий став вільною людиною і котрий бореться вільно за інших.

Мене давить усе тут — і власне безсилля, і рабські думки, і рабські почуття, і рабські задоволення навколо. Всюди залізли холопи і дрібні людиці московських государів і татарви, і вони з дикою, нестямною радістю і самовдоволеністю скрізь високо напоказ несуть свої знамена, свої принципи. Я розумію одну відповідь на все це — це вільне слово, це критику, протест проти всього, що тут діється, але це неможливо із двох причин — цього не можна в Росії, і на це у мене немає знань, немає таланту, немає вміння. Я не можу висловити... Відчуваючи, не вмію передати іншим ні почуття сорому, ні почуття горя і злості, котрі часто [душать,] мучать, знесилюють мене. Знаєш, буває так, коли розумієш, а передати, сказати, повідомити іншим не можеш...»¹⁶.

Досить наївними для 30-річного досвідченого науковця і викладача, глави сімейства є думки: «Коли ніхто нічого не знає, коли навколо коливання та розбрід, коли немає чітких і визначених сил і немає громадянського сорому і розуміння в суспільстві — не

¹⁶ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 128–129.

безглузді всі питання про те, що робити для прямого примусу уряду чинити цілеспрямовано в інтересах прогресу в Росії. Передусім потрібно створити громадський сором і громадське розуміння. Переважно, навіть громадське розуміння, оскільки сором завжди буде, коли видно буде, що всі розуміють і багато хто говорить тобі істину про твій вчинок, котрий не рятують софізми...»¹⁷.

Коли ж більш прагматична і раціонально мисляча Наталія Єгорівна йому заперечила щодо перебільшення ним значення усвідомлення людством потреб розвитку в суспільному прогресі, він рішуче відповідає їй 29 червня того ж 1893 р.: «...Я не ставлю метою життя людини — принесення користі іншим людям (довго пояснювати — чому), але не можу не вказати, що: 1) людей, які можуть розвивати свідомість в країні, з багатьох причин небагато, і горе тій країні, де такі люди заривають той вогонь, котрий жевріє в них, і приховують, нівечать його святу дію, і 2) ніколи цього не може бути скрізь, а тому — ті народи, де особи, які можуть розвивати свідомість, виконують свій обов'язок, будуть сильними, звідсіль випливає, що інші народи будуть жити гірше і загалом порушується рівновага розвитку людських племен. Я вважаю сумною рисою російського теперішнього життя дивне і незрозуміле для мене ставлення до науки як до розкоші. Як на мене, в цьому ще виявляється деяке варварство нашого суспільства...

Я багато думав у зв'язку з історією науки. Мені хочеться написати про значення особистості в розвитку людської думки. Я мало вірю в масові сили в історії. Багато думав і про сумне непорозуміння російського інтелігента — общину. Яка, по суті, російська людина — холоп у душі!...»¹⁸.

У цьому листі проглядаються чіткі ознаки цілого ряду наукових і політичних ідей, до практичного втілення в життя яких Володимир Іванович візьметься з початком нового ХХ ст.

Упродовж липня — серпня 1893 р. учений багато роздумує над проблемами російського політичного буття. Однак в основі його аналізу продовжує лежати уявлення про свідомість як наріжний камінь людського буття та про правове оформлення цієї свідомості як фундаментальну основу організації суспільства і держави.

¹⁷ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 93.

¹⁸ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 130.

Так, 3 серпня він констатує, що «держава існує для громадян, а не громадяни для держави. Таким чином, основним мотивом діяльності держави може бути лише яка-небудь основна вимога людської особистості. Такою основною вимогою є так звані права людини, які, по суті, всі можуть бути зведені до одного — до визнання в людині невід'ємним основним — свідомість і розум його, які повинні розвиватися і посилюватися в державі»¹⁹. Саме з цієї позиції він аналізує сучасні йому соціалістичні теорії і 17 серпня 1893 р. доходить висновку: «Я думаю, що соціалізм буде свої теорії на основі вивчення тих явищ, які відбулися в економічному житті за останні 70–80 років. Він виходить з припущення, що таким же чином буде і надалі. Між тим такий висновок абсолютно не визначається фактами, які спостерігаються. Розширення капіталістичного виробництва є до певної міри наслідком запровадження пари... Що буде, коли легко буде застосовувати дармові величезні джерела енергії, як вітер, морський прибій, коли розвинується електрика, коли передавання сили на відстань стане надзвичайно доступною. Мені здається, що дуже багато з найближчих соціалістичних реформ проводиться логічно і правильно демократичними радикальними партіями, але відмінність їх від соціалізму та, що вони виходять з визнання значення особи, недоторканності свободи. А соціалізм базований завжди на підпорядкуванні особистості добробуту (економічному) більшості»²⁰.

В. Вернадський остаточно схиляється до участі саме в земсько-конституційному русі, через однозначну прихильність останнього до примату особистості над суспільством і державою.

У липні — серпні 1894 р. Володимир Іванович їздив до Борислава і Дрогобича, де вивчав озокерити і геологічні умови їх залягання, побував на екскурсії в Польських Татрах та гірських районах Німецької Сілезії. Збирався також відвідати й Париж. Коли М. Драгоманов, який планував з дружиною їхати до Парижа, дізнався, що туди ж збирається В. Вернадський, писав йому із Софії 26 липня 1894 р., що він радіє можливій зустрічі і що, оскільки В. Вернадський їде через Львів, хоче його познайомити зі своїми «галицькими приятелями» — І. Франком і М. Павликом.

¹⁹ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 130–131.

²⁰ Там само. С. 131.

Повідомив їхні адреси і просив обов'язково відвідати. І дійсно, В. Вернадський зустрічався з ними і навіть був на вшануванні М. Павлика²¹.

Підготовка до цієї мандрівки, сама екскурсія і передусім нові знайомства з українськими громадсько-політичними і культурними діячами Східної Галичини стимулювали роздуми вченого над проблемами російського громадянського буття. І знову найбільш зацікавленим і вдячним його співрозмовником була Наталя Єгорівна. 13 червня він пише їй: «Якось ясніше і сильніше відчуваєш всю необхідність серйозної і сильної, мужньої роботи для досягнення корінної, основної причини, без якої неможливі ніякі реформи, ніякі покращення, більш чи менш міцні, — звільнення людської особистості...

Справді, інколи мені здається, що кріпацтво в'їлося у плоть і кров навіть кращих російських людей»²².

20 жовтня 1894 р. у Ялті помер імператор Олександр III. Кероване братами Петрункевичами Тверське земство у вітальній адресі новому імператорові Миколі II натякнуло на своє «уповання на приближення виборних представників до кормила влади».

29 січня 1895 р. Микола II прийняв представників земств, міст і дворянства з приводу коронації і, заглядаючи до свого кашкета, де лежав текст його промови, написаної К. Побєдоносцевим, оголосив: «Мені відомо, що нині чутно в деяких земських зібраннях голоси людей, які захоплюються безмістовними мріями про участь представників земства у справах внутрішнього управління; нехай усі знають, що я, присвячуючи всі свої сили благу народному, буду охороняти початки самодержавства так же твердо і неухильно, як охороняв їх мій покійний батько». Найбільше ці слова спрямовувалися Тверському губернському земству — авангарду всеросійського земського руху. Земці тоді домагалися поширення демократичних засад по обидва боки від повітового і губернського рівня, а саме: створення представницького органу в центрі і дрібної земської одиниці з наданням їй прав управління. Тим самим планувалося ліквідувати наймасовішу верству бюрократії — сіль-

²¹ Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. С. 28.

²² В. И. Вернадский: pro et contra. С. 131–132.

ську і волосну. Саме серед гласних цього земства в середині 1890-х рр., не бажаючи того, поступово виділяється В. Вернадський, обраний його членом 8 грудня 1892 р. Високий авторитет йому приносять його перша ж промова в земському зібранні з питання про народну освіту та кваліфікована і плідна робота в комісії земських шкіл.

Узагальнюючи спільний досвід боротьби з голодом 1891–1892 рр., В. Вернадський писав О. Корнілову, який поїхав служити до Сибіру: «Чим більше вдумуюся в оточуюче життя, тим більше переконаюся, що в основу справжньої російської державної політики повинна бути покладена дрібна земельна власність (або, якщо хочеш, довічна оренда державних земель) у зв'язку з широким безстановим самоуправлінням. Тільки надлишок сил може бути спрямований на іншого роду діяльність. Коли дрібне селянське населення злиденне і все більше убожішає — не може бути і мови про будь-який усталений стан держави»²³.

Земці йшли до цієї мети шляхом легального діалогу із владою. Але і новий цар відмовив їм у порозумінні. Це підштовхнуло земців, подібних Д. Шаховському, до пошуків засобів для скликання самочинного зібрання представників земства, яке і буде вимагати конституції.

Паралельно з успіхами на громадській ниві, В. Вернадський утверджується і на ниві вищої освіти. Його лекції у друкованому вигляді незмінно користуються попитом студентів. Улітку 1895 р. відбулася його мінералогічна екскурсія на Урал, яка дозволила розробити перспективний план і маршрути майбутніх мінералогічних експедицій.

20–21 квітня 1896 р. він пише дружині серед іншого: «Усе менше і менше стає для мене зрозумілим процес еволюції — історичний процес у широкому сенсі. Іноді він мені починає здаватися відомим перенесенням на оточуюче антропоморфічних уявлень — дитинства,

*В. Вернадський.
1895 р.*

²³ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 95.

мужності, старості людини, і те ж саме уявлення виявляється в підведенні великого хаосу у світову систему Канта — Лапласа, в теорію еволюції Дарвіна, в поняття історичного прогресу й т. ін. А між тим, якщо є що-небудь абсолютне, вічне, — воно тим самим виключає поняття прогресу. І його немає в цілій низці глибоких філософських чи релігійних систем»²⁴.

У травні — червні 1896 р. відбулася чергова поїздка В. Вернадського зі студентами та асистентами на Урал, до Ільменських гір, котра дала 35 пудів мінералогічного матеріалу. Під час цих експедицій у вченого накопичується значний фактологічний матеріал. Шліфується його здатність до синтетичного погляду на еволюцію Землі.

Наталія Єгорівна із сином улітку і восени відпочивали в батьків у Полтаві. Володимир Іванович приїздив до них і жив від 20 вересня до 10 жовтня, використовуючи час короткого перепочинку для впорядкування й переосмислення нових вражень і зібраної під час подорожі інформації. Тим часом робота над докторською дисертацією кілька років підряд ученому не давалася. Обрана ним тема поліморфізму як загального стану матерії виявилася занадто фундаментальною і не вписувалася в рамки спеціальності, обраної для захисту. Врешті-решт В. Вернадський полишає цю тему і обирає іншу, більш конкретну і профільну. Справа пішла. Через кілька місяців була готова докторська дисертація на кристалографічну проблематику.

1 травня 1897 р. фізико-математичний факультет С.-Петербурзького університету затвердив тези до захисту докторської дисертації свого ж магістра на тему: «Явище ковзання кристалічної речовини». Захист докторської дисертації відкрив В. Вернадському шлях до повноцінного професорського звання. 31 січня 1898 р. він отримує звання екстраординарного професора Московського університету.

Професорське звання своєю чергою давало йому можливість легально претендувати на кафедру і повною мірою проявляти в стінах університету свої особисті професійні та громадські якості.

27 квітня Наталія Єгорівна народила чоловікові доньку — Ніну, яку він полюбив надзвичайно глибоко і ніжно. Влітку 1898 р.

²⁴ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 134.

перед черговою експедицією В. Вернадський приїжджав до Полтави побачитися з дружиною, дітьми та родичами. Згодом він разом з С. Поповим досліджував грязьові сопки і вулкани Криму, особливості покладів залізної руди на Керченському півострові.

У перших числах листопада 1898 р. сестри викликали В. Вернадського до матері, якій стало дуже зле. Отримавши повідомлення, він негайно приїхав, але Ганна Петрівна померла 7 листопада в нього на очах. Незважаючи на давно ослаблі зв'язки з матір'ю, її смерть сильно вразила Володимира Івановича.

Кілька місяців потому помер батько дружини — Єгор Павлович Старицький.

1899 р. Володимир Іванович знову досліджує Північне Причорномор'я, але тепер значно ґрунтовніше й ширше. На початку червня він з'являється в Полтаві, звідки рушає в наукову експедицію, захопивши цього разу із собою сина Георгія. 16 червня вони були вже в Севастополі, звідки наступного дня почалася власне експедиція.

17 червня вранці В. Вернадський встигає написати листа дружині про свої стосунки із сином: «Гуля поводить себе добре. Сподіваюся, йому буде не сумно з нами — я серйозно вдивляюся в його життєве “я” і в наші з ним стосунки. Багато у чому себе зупиняю. Сподіваюся, що в нас не складеться в житті великого розладу. Є завжди у прагненні батьків і матерів до своїх дітей сторона насилля, бажання накласти на дітей готовою ту схему життєвих відносин й умовних форм, до якої вони самі прийшли шляхом життєвого досвіду. В цій виключно біологічній рисі — проглядається старовинне тваринне почуття людської істоти, і тому воно таке сильне і таке гнучке і невловиме. Я пам'ятаю по собі, як воно було нерозмірно важке для будь-якої особистості — для тієї людини, якою я був Гуліних років. Я думаю, втім, він на багато мене м'якший і не такий скептик щодо себе, яким був у його роки я»²⁵.

У наступні дні учений встиг відвідати Херсонеський монастир, оглянути в загальних рисах породи в Байдарах, придбати зразки породи, цінні для вивчення кримських кальцитів, зробити закупки для подорожі та зустрітися, нарешті, з колегами — супутниками в експедиції — С. Поповим та С. Дмитрієвим. Окрім наукових

²⁵ В. И. Вернадский и Крым: люди, места, события... С. 230–231.

і організаційних справ, Володимир Іванович багато спілкується із сином. Своїми спостереженнями він ділиться з дружиною: «Гуля поводить себе дуже добре. Я уважно до нього приглядаюся — багато що в його природі мені чуже, але я думаю, в нього є така риса, котра полегшить багато в чому його подальшу діяльність: інтерес у нього дуже особистий, тобто він швидко пов'язує інтерес у науковій і т. ін. галузі з собою, зі своїми знаннями, зі своєю реакцією щодо того явища й т. ін. Я гадаю, що це справжній, живий, творчий струмінь життя, прояв особистості — тому що справжнє людське життя тільки і створюється зусиллям особистості. Тільки безперервне зусилля — тобто творче ставлення особистості до світу — дає відтінок справжнього життя нашому земному існуванню. Інтерес у нього є, і він намагається надати йому ті форми, в котрі він вкладається навколо...»²⁶.

21 червня Вернадські в супроводі С. Попова і С. Дмитрієва виїхали до Бахчисарая для оглядин родовища кілу, плануючи провести потім 2–3 доби в околицях Сімферополя, а звідти проїхати через Кара-базар і Судак до Феодосії. 22 червня мандрівники були в Сімферополі, а 24 червня — вже у Феодосії.

Після оглядин феодосійських старожитностей Володимир Іванович відправив сина потягом до Полтави, а сам у супроводі М. Андрусова та професора Московського університету О. Павлова рушив до Керчі, де молоді співробітники його вже зачекалися й перехвилювалися. До Керчі добиралися кіньми три доби. 3 липня експедиція виїхала за 30 верст від міста, до Яниш-Такила, потім перебралася до Темрюка на Кубані, де продовжила дослідження і відкрила багаті поклади руди бокситів у Залізному Розі.

У першій половині 1900 р. В. Вернадський написав на замовлення Московського товариства дослідників природи нарис «Про значення праць Ломоносова в мінералогії і геології», показавши російській науковій громадськості вченого XVIII ст. як людину, яка випередила свій час. Під враженням цієї брошури кристалограф Є. Федоров умовив Володимира Івановича ґрунтовно зайнятися вивченням історії науки. У липні 1900 р. учений бере участь у Французькій сесії Міжнародного геологічного конгресу та вивчає в Гаазі історію наук. Під впливом нових вражень і знань

²⁶ В. И. Вернадский и Крым: люди, места, события... С. 230–231.

Володимир Іванович учергове критично оцінює свій спосіб існування в умовах російського самодержавного режиму і з гіркотою пише дружині 23 липня з Гааги: «...Мені здається, що моя думка оповита млою і моя воля зв'язана туманом, і я свідомо нічого не роблю, щоб з нього вийти. У його заспокійливій, загойдуючій дії я знаходжу зручні форми для “спокійного” розумового життя. Якщо з моєї наукової діяльності виходило що-небудь або вийде — це виходило поза направляючої свідомої, напруженої дії моєї волі, виходило само собою. Я відчуваю, що моя особистість, моє внутрішнє «я» ще майже не проявлялося в житті, і якимось сильно відчувалося, що, як у хмарі, оповитий від життя і його сильних впливів пеленою, проходжу я життя — дилетантом — у своєму світі, туманному і нечіткому...»²⁷.

Повернувшись до Росії, він знову поринає в наукову і викладацьку роботу. Надзвичайно високо цінуючи свою внутрішню свободу, яка найповніше реалізовувалася саме в цій частині його життя, він болісно реагує на необхідність витратити час і енергію на малоефективну культурницьку роботу в провінційному земстві. Особливо противною його особистості була вимушена необхідність виконувати роль лідера Моршанського повітового земства. 16 вересня 1900 р. він скаржиться дружині в листі з Вернадівки: «...Завтра земські збори, і я звідусіль чую, що мене там чекають. І я не знаю, як тобі висловити, як мені це тяжко. Бути на виду, бути в становищі так чи інакше вождя — це такий тяжкий, болісно мені неприємний стан. А між тим, роздумуючи холодним розумом, я розумію, що за теперішнього становища Моршанського земства — це так і повинно бути: на безриб'ї і рак риба, але тяжко і неприємно бути в становищі рака, який став *de facto* рибою. Якби я міг чітко переконати себе в непотрібності тієї культурної роботи, яка робиться земством! або котрої можу іноді досягати і я завдяки моєму становищу в зібранні, яке випадково склалося! Але в дійсності тут, на місці, всі ці заходи набирають для мене чітку форму конкретно доброї, потрібної справи. І як на спокусу йдеш на збори...»²⁸.

1900 р. Володимир Івановичу вдалося, нарешті, здійснити свою давню мрію: увічнити благодійною справою пам'ять свого

²⁷ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 135.

²⁸ Там само.

померлого брата і збудувати в селі Підйоми школу імені Миколи Івановича Вернадського. Гроші на школу перевів Є. Гославський (він отримав маєток Миколи Івановича Вернадського у спадщину після смерті останнього). Будували її через Моршанське земство під безпосереднім наглядом О. Попова. Цьому ж земству школа імені Миколи Вернадського була передана в господарювання²⁹.

Повернувшись до Москви і ледь оговтавшись від «вождівської долі», він записує в щоденнику 29 жовтня: «...У російському житті тепер тільки один шлях — жити самому по собі, поза створених рамок, котрі, правда, дають пошану, “славу” і становище, — але виймають душу, витрачаючи час і сили. І це є справжня громадська справа, тому що ті люди, які відчують у собі силу йти своїм шляхом до наміченої ними вічної мети, роблять цим самим громадське служіння, бо тільки таке суспільство може бути сильним і не загине під натиском інших організацій, котрі ростуть у ньому, — наприклад, у нас під впливом бюрократичного уряду...

І тепер для мене ясна мета — тверда наукова робота: вона по суті не ладнає з бюрократичним університетським ладом, але, не входячи і не витрачаючи сил на боротьбу, чи можливо створити живу наукову роботу і провести тут в життя — живий струмінь не тільки стеження за наукою, її володінням чи викладом, але справжньої творчої роботи в науковій галузі»³⁰.

Відкриття європейських учених другої половини 1890-х рр. і перших років ХХ ст. підтвердили реальність існування атома як фізико-хімічного феномену і водночас вказали на його складну структуру та тією чи іншою мірою нестабільний стан, який і є підставою для еволюції твердих тіл. Під впливом цих революційних змін у природничих науках В. Вернадський у 1901 р. започатковує роботу Мінералогічного гуртка (Вернадський називав його Інститутом), у надрах якого фактично зароджувалася вернадівська школа російських геохіміків. Співробітниками цього гуртка на базі Мінералогічного кабінету поступово ставали молоді талановиті студенти і науковці-початківці, які згодом склали гордість російської та радянської науки. Зокрема, з Одеси приїхав випускник фізико-математичного факультету Новоросійського університету

²⁹ Вернадский В. И. Дневники: март 1921 — август 1925. С. 192.

³⁰ В. И. Вернадский: pro et contra. С. 135.

Я. Самойлов. Він був надзвичайно цілеспрямованим, енергійним і рішучим. На роботу його не приймали через єврейське походження та атеїзм, і він вимушений був брати замовлення приватних осіб на проведення аналізів. Життєві обставини змусили його прийняти православ'я. Хрещеним батьком у нього був Володимир Іванович. Тому Самойлов взяв по батькові — Володимирович. Після цього його одразу зробили асистентом В. Вернадського. Лаборантом став П. Алексат, а аналітиком — студент-хімік III курсу К. Ненадкевич. У 1903 р. у лабораторії з'явився О. Ферсман, переведений з Новоросійського університету до Московського. Він також серйозно захоплювався мінералогією.

Саме з цього часу починає в повному обсязі розкриватися талант В. Вернадського як видатного організатора російської науки на принципово нових виробничих засадах.

У квітні 1902 р. Володимир Іванович брав участь у великій науковій екскурсії нафтовими родовищами Грозного, Баку, Шемахи. А вже в липні — серпні відвідав Берлін, Нюрнберг і Копенгаген, де вивчав історію науки і написав у данській столиці лекції «Нариси з історії сучасного наукового світогляду». Дорогою до Данії вечний заїхав до Праги й утвердив очне знайомство з членом Чеської академії наук, професором Карлового університету і директором Мінералогічного інституту Ф. Славиком, який активно сприяв поширенню ідей В. Вернадського в Чехії. Потім з кожним таким приїздом розширювалося коло його друзів серед чеських і словацьких природознавців.

У курортному містечку Клампенборзі під Копенгагеном він жив і працював разом з московськими професорами С. Трубецьким і П. Новгородцевим. Написавши лекційний вступ, В. Вернадський показав його філософу С. Трубецькому, який у захваті запропонував негайно видрукувати вступ окремою статтею в його журналі «Питання філософії і психології». Історик П. Новгородцев також прочитав роботу і порадив друкувати її у збірнику «Питання ідеалізму», бо автор виклав рафінований ідеалістичний погляд на історію. При тому Павло Іванович наголосив, що давно вже пора протиставити поширенню в інтелігентському середовищі матеріалістичних і марксистських ідей істинні цінності — духовні. Отже, В. Вернадський, подібно до багатьох інших видатних природознавців світу, в галузі гуманітарній опинився у протилежному собі ж

*Діти В. Вернадського
Георгій та Ніна.*

Полтава. 1903 р.

таборі — таборі ідеалістів, людей, які розглядали історію людства лише, або перш за все, як історію розвитку головних людських ідей.

Наукові та викладацькі успіхи В. Вернадського були гідно оцінені науково-педагогічним колективом Московського університету. 16 грудня 1902 р. учений був затверджений на посаді ординарного професора.

В. Вернадський продовжував брати участь у земському русі, але в 1900 р. переживає певну внутрішню ідейно-політичну кризу. 3 листопада він записав у своєму щоденнику: «Політич-

на роль земств поступово згладжується і сама ідея самоуправління виявляється несумісною з державною бюрократичною машиною. Воно й зрозуміло, так як виразно проникло у величезні пласти російського життя усвідомлення необхідності політичної свободи і можливості досягнути її шляхом розвитку самоуправління. Ймовірно, земство повинно бути знищене (царизмом), оскільки при такій громадській свідомості і настрою не може бути досягнуто стійкої рівноваги: або самоуправління повинно розширюватися, або поступово гинути в зіткненні з бюрократією»³¹.

В. Вернадський разом з О. Корніловим, який повернувся зі служби в Сибіру і захопився історією визвольних рухів, познайомилися через І. Петрункевича з родиною Бакуніних. Це знайомство відкрило перед О. Корніловим сімейний архів Бакуніних, на основі документів якого він видав дві книги: «Молоді роки Михайла Бакуніна» та «Роки марнувань Михайла Бакуніна». Зачарований місцевою природою і дружніми відносинами з Бакуніними, В. Вернадський придбав згодом невеликий маєток неподалік бакунінської садиби «Гірська ущелина».

³¹ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 107.

На початку 1901 р. небезпечно захворів Л. Толстой, а наприкінці лютого його відлучили від церкви. Невдовзі Л. Толстого на його московській квартирі відвідали Д. Шаховської, В. Вернадський, О. Корнілов. Письменник їх прийняв як виняток, бо ні з ким не зустрічався. Говорячи про хворобу Л. Толстого, про його відлучення від церкви та ставлення до відлучення різних верств громадськості, письменник різко накинувся на лібералів. До суперечки втягнулися всі присутні. Хворий письменник занадто розхвилювався, тому відвідувачі швидко зібралися і пішли.

Улітку 1901 р. В. Вернадський, відпочиваючи із сім'єю в Полтаві, написав Л. Толстому листа:

«Глибокошановний Лево Миколайовичу, дозвольте від моєї дружини і мене висловити Вам почуття нашого глибокого хвилювання при звістці про Вашу хворобу і почуття сердечної, щирої радості нашої, коли ми дізналися про її сприятливе протікання. Нам рідко доводиться бачити Вас, але ми зберігаємо найсильніше і дороге нам враження від кожного побачення з Вами і з глибоким, щирим співчуттям завжди стежимо і рахуємося з думкою Вашою і Вашою діяльністю. Хоч ми багато у чому дотримуємося інших поглядів і думок, ніж котрі охоплюють Вас, — але не безслідно пройшли і проходять у нашому духовному житті Ваші прагнення висловити правду, як Ви її розумієте. З почуттям гарячої любові і щирої, найвищої поваги звикли ми здавна ставитися до Вас, і тому я наважуюся надіслати Вам ці кілька рядків, які виявляють наше почуття. Ми віримо і сподіваємося, що ще довго дано Вам буде жити серед нас, — Ваша думка і Ваше життя так потрібне всім бажаним щиро зрозуміти Істину, яка Вам так дорога.

Ваш В. Вернадський»³².

На початку XX ст. наукова школа генетичної мінералогії, започаткована В. Вернадським, переживала період активного становлення. Своєрідні, нестандартні ідеї глави цієї школи, його наукові досягнення поступово поширюються в Європі, спочатку в слов'яномовних країнах, а потім і в Західній Європі. У цей час В. Вернадський налагоджує активне листування з багатьма вченими різних країн. Деякі з них вважають за честь називати себе

³² В. И. Вернадский: pro et contra. С. 264.

учнями В. Вернадського. Згадуваний чеський вчений Ф. Славик уже перші листи підписує «Ваш учень».

Улітку 1903 р. В. Вернадський взяв участь у роботі Віденської сесії Міжнародного геологічного конгресу. До конгресових засідань з частиною його учасників він відвідав з екскурсією Боденське озеро, а після конгресу — Боснію. Дорогою до Відня вчений завітав до П. Грота в Мюнхен, працював у бібліотеці Гейдельберзького університету. Однак не наукові заняття були головними для нього тим літом.

Наприкінці липня до Констанца, на березі Боденського озера, з'їхалися колишні легальні марксистки і навіть колишні соціал-демократи П. Струве, В. Богучарський, С. Прокопович, К. Кускова, С. Булгаков, М. Бердяєв. 31 серпня до містечка приїзять активісти-земці: подружжя Петрункевичів, С. Трубецької, П. Новгородцев, І. Гревс, В. Вернадський, Д. Шаховської. Вони об'єдналися і разом з конгресовою геологічною екскурсією знайомилися з природою чарівного куточка Баварських і Швейцарських Альп. Але за лаштунками респектабельного дійства відбувалася акція великої соціально-політичної ваги. Під час цієї зустрічі-наради було узгоджено основні засади «Союзу Визволення». Започатковано організацію, метою якої була мирна еволюція самодержавного режиму шляхом запровадження конституції. Друкованим органом об'єднання став журнал П. Струве «Визволення». Було передбачено перетворення об'єднання на політичну партію конституційного і демократичного спрямування за першої ж зручної нагоди.

На початку січня 1904 р. у Петербурзі пройшов перший формальний напівлегальний з'їзд «Союзу визволення». Активним учасником з'їзду був О. Корнілов. Про безпосередню участь В. Вернадського достовірних відомостей немає. Одним з результатів роботи зібрання стало прийняття «Заключного визначення». Воно передбачало боротьбу за обмеження самодержавства і встановлення конституційного ладу на засадах запровадження загального, рівного, таємного і прямого подання голосів.

Свою чергою московські «визволенці» заходилися видавати газету «Московський тиждень». Натхненником і організатором газети був С. Трубецької. Редакторами її стали В. Вернадський, Д. Шаховської і П. Новгородцев. Однак усі три номери газети були конфісковані цензурою і газета припинила своє існування.

*Лідери «Союзу визволення»:
І. Петрункевич, В. Вернадський і Д. Шаховської*

Ця поразка не дуже засмутила В. Вернадського, бо основна його громадська робота була зосереджена в земствах, які у 1903–1904 рр. були авангардом конституційно-монархічного руху в Російській імперії, до того ж швидко радикалізувалися в умовах загострення передреволюційної кризи.

В. Вернадський був обраний членом Бюро земських з'їздів, котре облаштувалося в Москві. Однак тут у нього виникали певні непорозуміння з головою бюро Д. Шиповим — колишнім головою Московської земської управи. Володимир Іванович схилився до британського політичного устрою, а Д. Шипов був слов'янофілом і мріяв про любов і єднання влади та народу.

Завзята участь В. Вернадського в суспільно-політичному житті країни не заважала йому вести велику дослідницьку роботу, викладати в університеті, розширювати і зміцнювати зв'язки з науковцями Європи. 28 квітня 1904 р. приємна звістка надійшла з Богемії. Ф. Славик писав у листі до В. Вернадського: «Одночасно прошу Вашого дозволу перекласти чеською мовою в огляді для природознавства “Třiva” чудовий історичний нарис із Ваших “Основ кристаллографії”, який зацікавить, на мою думку, багатьох наших природознавців, фізиків і хіміків, показуючи їм, що заняття

цими науками перебувають у тісному зв'язку з іншими експериментальними науками і теоретичними поглядами...»³³.

Влітку того ж року Володимир Іванович організував і провів велику мінералогічну екскурсію зі спеціалістами мінералогічного кабінету Московського університету в долину Тетерева, в місця зосередження пеліканитів, каоліну та плагіоклазів (сонячний камінь), і на Волинь в Овруцький повіт.

Швидкі зміни відбувалися в суспільно-політичному житті країни. Після загибелі від рук есера Є. Сазонова міністра внутрішніх справ Росії фон Плеве на вакантну посаду було призначено П. Святополка-Мирського, який заявив чиновникам свого міністерства: «Адміністративний досвід привів мене до глибокого переконання, що плідність урядової праці заснована на щиро доброзичливому й щиро довірливому ставленні до громадських та станових установ і до населення взагалі. Лише за цих умов роботи ми отримаємо взаємну довіру, без якої неможливо очікувати міцного успіху у справі облаштування держави»³⁴.

Члени Бюро з'їздів вирішили скористатися сприятливим моментом і провести легальний загальноросійський з'їзд для обговорення серед іншого й питання «про загальні умови, необхідні для правильного плину нашого громадського і державного життя». Відповідний проект програми з'їзду був розісланий губернським земствам. 25 жовтня 1904 р. представники Бюро були прийняті міністром і повідомили йому про свої плани. Міністр відповів, що Микола II не заперечує в принципі проти проведення з'їзду, але повідомлена нині ідея обговорення політичного устрою держави перекреслює дозвіл. На заперечення Д. Шипова, що запрошення розіслані і делегати все одно з'їдуться до Петербурга, міністр запропонував проводити зібрання не зі статусом публічного всеросійського з'їзду, а як приватне зібрання на приватній квартирі, а не в приміщенні Петербурзького губернського земства. При цьому попередив, що навіть проведення приватного зібрання земців імперії призведе до його відставки з посади міністра внутрішніх справ. Однак московських земців це попередження не зупинило. Більше того, в усіх культурно-освітніх центрах Росії було

³³ Цит. за: Апанович О. Володимир Вернадський і Чехія. С. 238.

³⁴ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 111.

заплановано провести публічні акції підтримки з'їзду та його передбачуваних рішень.

4 листопада 1904 р. у будинку І. Корсакова на Фонтанці під головуванням Д. Шипова зібралося майже 100 делегатів від земств 33 губерній. В. Вернадський представляв тамбовських земців, а Д. Шаховської — ярославських. Д. Шипов повідомив про рішення міністра внутрішніх справ щодо зміни статусу зібрання. Виниклі з цього приводу сумніви у правочинності з'їзду головуєчий пригасив оголошенням 27 вітальних телеграм від російської громадськості, котрі підтримували ідеї конституції, реформ і запровадження суспільно-політичних свобод. Присутніх вразило привітання від 111 викладачів і більше ніж 1200 студентів Московського університету, до появи якого, безумовно, доклав зусиль і Володимир Іванович. Вирішено було продовжити роботу з'їзду, а студентам, які з метою таємного стенографування виступів ховалися під сценою домашнього театру, на якій ішло засідання, дозволили робити це відкрито.

За перші два дні обговорення проекту від членів Бюро з'їздів були ухвалені вимоги свободи особистості, недоторканності житла і майна, громадянських і політичних свобод, ліквідації станів. Основою місцевого самоуправління визнані виборні безстанові міські і земські зібрання. Третього дня делегати перейшли працювати до будинку В. Набокова на Великій Морській вулиці. Тут обговорили питання про державний устрій та про спосіб його запровадження. Дискусія була доволі гострою. У результаті було прийнято рішення у двох редакціях: конституційному і слов'янофільському. Голосували вставанням: 71 делегат за конституційний лад з народним представництвом, наділим правом законодавчої діяльності, контролем за бюджетом і законністю дій адміністрації (всі три функції голосувалися окремо), 27 висловилися за участь народного представництва в законодавстві, тобто за єднання влади і народу. Більшість виступила за поступовий перехід до правового ладу. Загальний погляд висловив Микола Львов: «Установчі збори повинні бути скликані не внаслідок повного падіння авторитету влади, а для запобігання руйнівного натиску революції. Нам загрожує не революція, а те, що є: безцільне терзання, мучеництво, яке триває роками, занепад і розклад духовних сил російського народу, ослаблення і занепад Росії.

Сьогодні повинні ми встати до роботи, інакше завтра здійснять її інші, іншими знаряддями і для іншої мети. За нами не має грізних народних сил, але за нами — невблаганна логіка подій. Настав час, коли перетворення повинно відбутися так, як відбулося звільнення селян, за почином центральної влади. Джерело впливу її на маси народу ще не вичерпалося»³⁵.

І. Петрункевич зачитав звернення до влади: «З огляду на важливість і труднощі внутрішнього і зовнішнього становища, яке переживає Росія, приватна нарада висловлює надію, що Верховна влада закличе вільно обраних представників народу, щоб при сприянні їх вивести нашу вітчизну на новий шлях державного розвитку в дусі встановлення початків права і взаємодії державної влади і народу». Її було прийнято під оплески переважною більшістю при двох проти. Обрали депутацію до П. Святополка-Мирського в такому складі: Д. Шипов, Г. Львов, І. Петрункевич, П. Гейден, М. Родзянко. Звернення до міністра написав князь С. Трубецькой.

10 листопада 1904 р. опозиціонери організували величезний банкет у Петербурзі за участю 650 осіб під головуванням троюрідного брата В. Вернадського письменника В. Короленка. Після цього країною пішла хвиля банкетів як своєрідної форми громадсько-політичного протесту проти самодержавства. А на адресу Зимового палацу почали надходити телеграми з вимогами запровадити народне представництво. Микола II скликав нараду наближених осіб, на якій П. Святополк-Мирський подав у відставку. Проект указу-відповіді готував колишній «приютинець», а в той час державний радник С. Крижанівський. Він лише натякнув на ймовірність деяких свобод і введення виборних членів до Державної ради. Цар перед підписанням указу порадився з С. Вітте і на попередження останнього про неминучість переходу від виборності членів Держради до запровадження конституції відповів тим, що взагалі викреслив пункт про виборних членів Держради. Указ вийшов 12 грудня 1904 р.

Паралельно із земською боротьбою за конституцію В. Вернадський з кінця 1890-х рр. брав участь у боротьбі за здобуття університетської автономії, проти університетського статуту 1884 р.,

³⁵ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 115.

який обмежував права професорських колегій і запроваджував внутрішньоуніверситетську інспекцію для «проведення морального і розумового впливу на студентів». Особливу шкоду В. Вернадський убачав у існуванні й діяльності інспекції.

29 липня 1899 р. був оприлюднений «височайший указ» про віддання за вироком спеціальних міжвідомчих комісій у солдати активних учасників студентських колективних заворушень. Одноразово були звільнені в Московському і Петербурзькому університетах деякі найбільш ліберальні професори й підготовлені списки інших неблагонадійних викладачів. Обліковувалися також потенційно політично неблагонадійні студенти. Засилля університетського інспекторату викликало невдоволення прогресивної професури. У листопаді 1899 р. В. Вернадський записав у своєму щоденнику: «На першому місці тут повинен бути поставлений основний принцип, що: 1) Будь-яке таємне стеження, підглядання, спостереження, записування й зауваження виключається. Як знаряддя державної влади інспекція повинна діяти явно і відкрито.

Вельми часто вказується, що інспекція має поліцейський характер, але звідсіля зовсім не впливає, щоб вона набувала вигляду таємної поліції і користувалася її засобами й виробленими нею прийомами.

2) Ніякі таємні записи про студентів не можуть мати ніякого впливу на їхню долю і не повинні вестися інспекцією, оскільки діють на неї руйнівним чином»³⁶.

Протягом 1899–1900 рр. вишами імперії прокотилися хвилі студентських заворушень. Однак розв'язувалися проблеми традиційно репресивними методами. Лише листопадово-грудневі страйки в Київському університеті переповнили чашу терпіння міністра освіти М. Боголєпова та імператора Миколи II. Було вперше задіяно указ 1899 р. і спеціальна комісія ухвалила список 183 студентів, яких на початку 1901 р. забрали до війська. Студенти університетів відповіли акціями протесту, котрими скористалися й радикальні політичні партії. Близький до есерів студент П. Карпович смертельно поранив міністра М. Боголєпова. А один з покараних київських студентів завдав собі смерть, перебуваючи у війську.

³⁶ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 120.

Микола II пішов на поступки. Покараних киян достроково звільнили з війська влітку 1901 р. Міністром освіти було призначено старого генерала П. Ванновського, котрий виступив у Державній раді з пропозицією перейти від політики прямих репресій до політики реформ у сфері вищої школи. Новий міністр відразу створив комісію з реформи і своїм циркуляром запропонував викладачам університетів надсилати свої пропозиції з реформування вищої школи.

В. Вернадський виклав свої пропозиції у брошурі, яку й відправив до міністерства. Зміст брошури яскраво засвідчує панування у громадсько-політичній свідомості вченого-натураліста засад об'єктивного ідеалізму. Він писав: «Основи їх (університетів) ладу покояться у вічних сферах думки й істини. Подібно до церковних організацій, вони могутньо впливають на державу і суспільство, до певної міри неминуче відбивають течії, які там відбуваються, але в той же час мають незалежне від них вікове життя, пов'язане із творчою науковою віковою працею. Часами в них особливо різко проявляється громадське невдоволення або настрій, але це лише тоді, коли в них самих, в їхньому внутрішньому ладі порушене нормальне життя. Те ж саме ми спостерігаємо в історії церковних організацій.

Завдання реформи полягає в тому, щоб дати їм певну опору й усталеність для продовження безперервної, енергійної наукової роботи, для розумового розвитку і вироблення свідомої особистості в молодому підростаючому поколінні. Тоді значною мірою ослабне вплив зовнішніх бродін»³⁷. Для досягнення визначеної ним мети В. Вернадський запропонував: 1) запровадити автономію університетської професорської корпорації; 2) чітко визначити повноваження попечителя навчального округу; 3) дозволити студентські організації; 4) ліквідувати університетську інспекцію.

Однак від уряду дочекалися лише запровадження інституції студентських старост, повністю підконтрольних і підвладних інспекторам, та права студентів створювати свої локальні, навіть не загальноуніверситетські, наукові та самоосвітні гуртки і товариства.

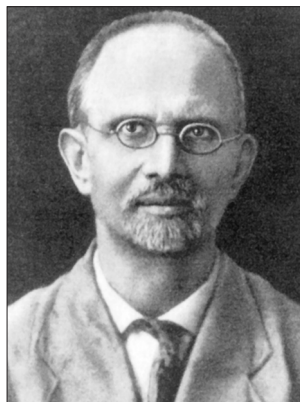
³⁷ Цит. за: Аксенов Г. П. Вернадский. С. 121.

Відразу після 2-го земського з'їзду, 10 листопада 1904 р., В. Вернадський публікує в газеті «Наші дні» статтю «Про професорський з'їзд» з пропозицією: «Потрібно створити єднання професорських колегій організацією професорських з'їздів, створенням “асоціації для досягнення академічної свободи і для покращення академічного життя”». Фактично він пропонував не чекати більше від урядового чиновництва дрібних поступок, а за прикладом земців зібратися самочинно і створити власну профспілку викладачів вишів. 27 листопада його підтримав московський професор К. Тімірязєв статтею «Академічна свобода». Потім з'явилися подібні ж статті О. Павлова, П. Лесгафта, Ф. Левінсона-Лессінга, С. Салазкіна. У «Руських відомостях» було надруковано величезну статтю І. Гревса «Забута наука і принижене звання».

У цей бурхливий час у В. Вернадського відбулося знайомство, яке подарувало йому непересічного товариша в науково-організаційній справі на довгі десятиліття.

Одного разу восени 1904 р. на квартирі В. Вернадського зібралися організатори Товариства сприяння успіхам дослідних наук і їх практичному застосуванню. Від Лазаревського інституту східних мов був присутній професор Агатангел Кримський. Після наради, коли всі розходилися, господар запропонував А. Кримському залишитися й запросив пообідати з його сім'єю.

Професор Лазаревського інституту східних мов привернув увагу професора Московського університету як земляк, вихідець з України. У розмові за обідом згадували М. Драгоманова. Виявилося, що Михайло Драгоманов був добрим знайомим також і А. Кримському. Він відіграв велику роль у спрямуванні юного Агатангела на шлях вірного служіння народові. А. Кримський називав М. Драгоманова «незабутнім учителем», а про його кончину схвилювано і сумно сказав: «Після Тарасової смерті Україна ще не зазнала такої великої втрати». А. Кримський написав розвідку про М. Драгоманова, де розкрив його заслуги в галузі української етнографії.

*Агатангел Юхимович
Кримський —
неодмінний
секретар УАН*

Аналогічна оцінка В. Вернадським і А. Кримським великої ролі М. Драгоманова в піднесенні української науки, культури і самосвідомості стала основою для їх подальшого зближення як особистого, так і в науковій та громадській роботі. Багато років потому А. Кримський згадував: «Ми розговорилися, Ви згадали про Драгоманова. Так і встановилися наші близькі стосунки»³⁸.

Україна і М. Драгоманов здружили двох великих учених. У тому ж листі В. Вернадському А. Кримський писав: «У Вас мене більше всього полонило тверде усвідомлення суспільного обов'язку, вміння виконувати крім наукових справ також громадські обов'язки, — те, до чого я завжди був не здатний, — уміння поєднувати гарячу любов до наукових кабінетних занять із здатністю, наприклад, поїхати на земські збори в Моршанськ чи Тамбов»³⁹.

У таких умовах протікала наукова й громадсько-політична діяльність В. І. Вернадського на рубежі століть. Як активна, діяльна особистість, громадянин Росії, вчений буквально розривався між трьома складниками свого життя — наукою, сім'єю і політикою. На якийсь час гору взяла остання.

³⁸ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941). Т. II (1918–1941). Київ, 2005. С. 248.

³⁹ Там само.

Науково-популярне видання

Серія
«Славетні постаті України»

Заснована в 2019 році

ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ
Життя в політиці й політика в житті

*Автор висловлює глибоку вдячність
співробітникам відділу історії України другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України, кафедри історії
та етнополітики Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова, кандидату історичних наук О. В. Булгаковій,
провідному інженеру Н. Ф. Васильєвій, доцентам К. Д. Паршак,
С. І. Тицькому, дружині — професору Ширяєвій Людмилі Миколаївні
та синам — Святославу і Олександрю
за допомогу в підготовці до видання цієї праці.*

Редакційна підготовка *Т. Ю. Дяченко*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка *О. П. Хлопової*

Обкладинка художника *І. В. Женченка*

Підписано до друку 04.12.2019.

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 22,5. Обл.-вид. арк. 25,78.

Тираж 1000 прим. Вид. № 1299. Зам. № 9-116

Державне підприємство —

Видавництво Верховної Ради України

(Парламентське видавництво)

04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4

тел. 272-05-83, факс 272-10-18

E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.02.2007 р.

ФОП Гудзинський В. Є.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України

ХК № 269 від 23.11.2010 р.

Віктор ДАНИЛЕНКО (н. 1949) — доктор історичних наук (1990), професор (1995), член-кореспондент Національної академії наук України (2003), заслужений діяч науки і техніки України (1996), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки

(2001), почесний професор Кам'янець-Подільського національного університету імені О. Огієнка (2011), почесний доктор Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (2016), почесний краєзнавець України (2009), завідувач відділу Інституту історії України НАН України.

Коло наукових інтересів: соціально-політична історія та історія української церкви, освіти, науки, культури ХХ ст., міжетнічні та між-національні відносини, соціальні групи і прошарки, історична біографістика. Його наукова школа з соціальної історії України ХХ ст. має чимало учнів і послідовників. Підготував 21 доктора і близько 40 кандидатів історичних наук.

Автор понад 500 наукових праць, у т. ч. близько 50 індивідуальних та колективних монографій. Серед них: «Рабочий класс и культурная революция на Украине» (К., 1986), «Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр.» (К., 1991, у співавторстві), «Сталінізм і українська інтелігенція 20–30-ті роки» (К., 1991, у співавторстві), «Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.)» (К., 1997, у співавторстві), «Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах, т. 2: Радянський проект для України» (К., 2004, у співавторстві), «Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії» (К., 2018), «В. І. Вернадський. Простір життя і думки» (К., 2019). Оpubліковані також монографічні дослідження про С. Смоль-Стоцького, П. Холодного, В. Дурдуківського, П. Гудзенка.

Відзначений державними та відомчими нагородами — орденом «За заслуги» III ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради України, відзнаками НАН і НАПН України, низки українських університетів. Лауреат премії імені М. Грушевського НАН України, Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України.